



ОСТАРБАЙТЕРИ

1995 р.

ОСТАРБАЙТЕРИ

Спогади жителів Рівненщини,
вивезених гітлерівцями на каторжні
роботи до Німеччини.

Серія книг
«Реабілітовані історією»

м. Рівне
Видавництво «Азалія»
Рівненської організації
Спілки письменників України
1996

Друкується за ухвалою Редакційної колегії з підготовки та випуску серії книг «Реабілітовані історією» по Рівненській області. Голова редакційної колегії — заступник голови обласної державної адміністрації Іван Демянюк.

Збірник містить спогади тих жителів Рівненщини, кого гітлерівці в роки війни силоміць вивезли на примусові роботи до Німеччини, хто особисто пережив тяжку долю оstarбайтера.

Упорядник
Олексій Григорович ЦАРИК

Редактор Володимир Яшук
Художник Олексій Литвин.
Відповідальний за випуск

Євген Цимбалюк

(С) Видавництво «Азалія», 1998.

ЗАРУЧНИКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ

Остарбайтери. В українській діаспорі їх ще називають остівцями. Робітники зі сходу. Хто вони? Скільки їх? Яка сила штовхнула їх в годину воєнного лихоліття покинути рідну Волинь чи Полісся, щоб десь у далеких Геренсфельді, Лінці чи Гессені гнути спину на ворога, що з мечем приїшов у їхній край? Яка подальша доля цих людей? Ті, кому сьогодні за шістьдесят, могли б багато розповісти про них. Ті ж, кому всього лише за двадцять, знають про них у крашому випадку, хіба що із скупих рядків історії, а перідкщо у викривленому світлі.

В 1945 році в Німеччині опинилось понад 2,3 млн. українців, поголовну більшість яких становили остарбайтери, в т. ч. майже 50 тис. волинян. У цій статті ми хотіли би поділитися матеріалами, які зуміли знайти та зібрати у численних вітчизняних та зарубіжних наукових, архівних та інших джерелах стосовно драматичної, а дуже часто і трагічної історії волинських остарбайтерів.

Тим, хто поставить під сумнів достовірність чи об'єктивність пропонованих нижче матеріалів, радимо перевірити їх правдивість в бесідах з живими свідками та учасниками описуваних подій. Хоч цих людей стає з часом все менше, але, при бажанні їх можна знайти сьогодні ще у кожному районі, місті і навіть селі. Збірник, який ви тримаєте в руках, містить живі спогади тих, хто особисто прожив сумну долю остарбайтера.

Відомі західні історики другої світової війни одностайні в тому, що у воєнних планах нацистського керівництва Україна займала особливе місце. Александр Даллін, зокрема, пише з цього приводу: «З усіх східних територій, що були захоплені Третім Райхом, найважливішою була Україна. Це була найбільша радянська республіка, яку німці окупували повністю... Як джерело продуктів і постачальник робочої сили вона не мала собі рівних».¹

Волинь здавна привертала увагу Берліна. Причин цьому було декілька. По-перше, цей північно-західний регіон України історично сформувався як багатонаціональний та міжконфесійний. Поряд з автохтонним населенням — українця-

ми, що становили 70,4%, тут впродовж століть проживали поляки (15,2%), євреї (9,8%), а з другої половини XIX століття в цьому краї зародились і зміцніли ще дві вагомні національні меншини — чеська (1,1%) та німецька (2,2%).²

Вікові міжнаціональні ускладнення серед двох основних груп населення Волині — українців та поляків, що нерідко носили характер конфлікту між православними та католиками, особливо стимулювались шовіністичними колами Другої Речі Посполитої, яка заволоділа Волинню за Ризьким договором 1921 року. Загострений стан міжнаціональних стосунків, рівно ж як і наявність вагової єврейської громади (доля якої теж зарані була визначена нацистами) створював, на думку гітлерівців, досить непогані передумови для активізації т. зв. пангерманського руху, що розглядався Берліном як вирішальний фактор експансії Німеччини на схід і виправдання германізації цих районів.

По-друге, загалом цей край до другої світової війни був відомим як аграрний із вкрай слабкою індустрією. На початку 30-х рр. у сільському господарстві працювало 78% населення, а в промисловості лише 8%. Менше половини всієї площі (48%) займала рілля. З двадцятих років більша її частина стала належати польським осадникам, а також чехам та німцям. Це приводило до зубожіння українського селянства. У 20—30 рр. десятки тисяч волинян та поліщуків були вимушені емігрувати у Західну Європу, та за океан, що, до речі, всемірно стимулювалось польською владою.³

Отже, Волинь привертала увагу Берліна також багатим ринком дешевої робочої сили.

По-третє, національна свідомість українців Волині, в силу історичних причин, поступалася сусідній Галичині. Української інтелігенції в краї було обмаль, більшість шкіл були польськими або двомовними, діяльність національно-патріотичних організацій, зокрема «Просвіти», відчувала постійних утисків. З цього нацисти робили висновок, що духовний опір волинянина окупантові буде незначним.

По-четверте, на Волині майже сто років існувала і діяла німецька община — понад 200 тисяч чоловік. 140 колоній у різних районах цього краю привертали увагу як односельчан, так і новоприбулих добротними садибами, підсобними промислами, високими і стабільними врожайми, нарешті досить толерантною та поміркованою політичною поведінкою во-

линських німців. У більшості випадків з ними могли змагатися хіба що волинські чехи. Отже, робили висновок у Берліні, ця земля здатна давати стабільні врожаї, тут цілком перспективними можуть стати і рослинництво, і тваринництво. Але господарем на цих землях з часом має стати німецький бауер.

На Нюрнберзькому процесі фігурувала т. зв. «зелена папка» — серія документів, підготовлених Г. Герінгом ще до війни. Він називав свою програму «Використання робочої сили за рахунок місцевого населення». 7 листопада 1941 р. Герінг підписав указ «Про використання російської робочої сили». Під терміном «російська» малось на увазі «радянська». Так у майбутньому окрім росіян згідно з нацистською термінологією називали також українців, білорусів та жителів інших регіонів СРСР.

Райхсмаршал орієнтував окупаційні служби вдатись до максимальної експлуатації радянських людей. «Росіяни, — писав Герінг, — довели свою працездатність під час будівництва гігантської радянської промисловості. Сьогодні ця працездатність має послужити Райху. Кількість робочої сили з Росії залежатиме від наших потреб. Робітників з інших країн, які мало виробляють, а багато їдять, треба виселяти з імперії, замінюючи росіянами».⁵

Вже в перші місяці німецько-радянської війни на промислових підприємствах та полях Райху стало гостро невістачати робітників. Мобілізація у вермахт ставала все більш тотальною.

Перші заклики до української молоді їхати на роботу в Німеччину прозвучали вже влітку 1941 року. У пресі, через спеціальні відозви-плакати, шляхом усного запрошення люди з відомства А. Розенберга на всі лади розмальовували «райське життя» іноземних робітників у Німеччині. Нацистська листівка-звернення була доведена буквально до кожного села Рівненщини. Одна з таких агіток того часу писала: «Українці! Німеччина дає вам нагоду отримати корисну і добре оплачувану роботу. В січні 1942 року до Райху вирушатиме перший поїзд з українцями. Запрошуємо тих, хто має фах, а також тих, хто його не має, їхати до Німеччини. Зголошуйтеся до бірж праці у Рівному, Костополі, Дубні... щоденно від 8 до 15 год. Ми чекаємо, що ви негайно зголоситесь».⁶

Газета «Костопільські вісті» згодом подала ще більш патетичний заклик. «Ті, хто поїдуть до Німеччини, — писала вона, — отримуватимуть: вистарчаюче харчування з додатковим приділом для тяжкопрацюючих, безплатне і хороше мешкання, гарний заробіток, частину якого ви зможете зложити па конто ощадності. За ці гроші після війни ви зможете купити на батьківщині землю і побудувати дім. За час вашого перебування в Німеччині ваші сім'ї отримуватимуть по 130 крб. щомісячно. Ви будете мати змогу побачити, яка гарна Німеччина під час прогулянок в околиці».⁷

Злиденне життя більшості українського населення краю та труднощі із працевлаштуванням вдома, штовхнули деяких юнаків та дівчат вирушати на заробітки. Тим більше, що до війни для волинян мандри навіть за океан не були чимось незвичайним. В. В. із Сарн, який одним із перших вїхав на роботу до Райху, так пояснює мотиви свого вчинку: «В сім'ї нас було дев'ятеро. Мені йшов двадцятий рік. Не одружений. З дитинства батракував у німця-колоніста. За «перших визволителів» записався до колгоспу. Доглядав худобу. Став комсомольцем. Голова обіцяв, що я буду завфермою. Але так і не став, бо прийшли німці. Спочатку говорили, що колгосп розпустять, землю і худобу роздадуть людям, але через пару місяців його перетворили в лігншафт. Трохи працював там, але якось наш сільський поліцай Василь натякнув мені, що пам'ятає про мою комсомольську активність. А тут я прочитав, що йде набір до Німеччини. Хоч батьки були проти, я тим не менше вирішив по своєму. Поїду. Матиму професію, зароблю грошей, не буду батракувати».⁸

Так як В., думали і інші юнаки та дівчата. Але вже перша зустріч з німецькою дійсністю стала розвіювати рожеві мрії заробітчан.

Віра К-ко згадує: «Два наших вагони комплектувались у Здолбунові. Йшов березень сорок другого. Вже перед від'їздом німець із Тучина, що порядкував у нашому вагоні, зачитав вголос перші правила поведінки в дорозі і на місці: під час транспортування треба поводитись спокійно і чемно. Вікна і двері мають бути зачинені всю дорогу. На зупинках вагонів не покидати. В Перемишлі нас повинні покормити. Там же ми пройдемо медичний огляд. З уваги на те, що йде війна, треба задовольнятись тим, що нам можуть дати».⁹

Про те, як Німеччина зустріла рівненських робітників, написано багато. А переказано ще більше. Катерина В. з Володимирця згадує: «У м. Бреслау нас здали на розподільний пункт. Звідти відправили по таборах і біржах сусідніх міст. Я потрапила до м. Гіртберга. Поселили нас у таборі № 2. Як він виглядав? Це був ряд одноповерхових бараків. Збоку стояли будки для вартових. Територія була загороджена колючим дротом. У кожній кімнаті спало нас по 80 жінок. Я була кволою. Попала на фабрику, де хазяїном був Коттер. Тут нас працювало 400 українців, поляків, французів. Кваліфікація була непотрібна. Її ми опановували на місці. Мене поставили до автомата. Норми не було, але майстер слідкував, щоб не було холостого ходу машини. За простій карали. Чим? Штрафом, потім врзали пайку, а далі могли відправити до штрафного табору.

Харчували погано: півтора кіло хліба на тиждень, тричі на день гарячий суп із буряків та моркви. Один раз на тиждень м'ясо, одні лише кісті. Зранку ерзац-кава.

Зарплата? Так. Платили по 22 марки місячно. З них 16 вираховували за харчування та за одяг.

Прогулянки по місту були рідкістю. І то під наглядом німця. Всіх нас називали росіянами. На відвороті пальто ножен з нас мусів носити нашивку «OST».¹⁰

Про те, які умови життя та праці чекали українців в Німеччині, незабаром стало відомо на батьківщині, незважаючи на строгі цензуру листування наших земляків з батьками та рідними. Додамо до того, що на той час окупаційний режим встиг вже показати своє справжнє і лице, і нутро. Тотальна мобілізація до вермахту усіх, хто міг носити зброю, змусила нацистів різко збільшити приплив східних робітників. А це стало можливим тільки завдяки брутальній силі та ігноруванню елементарних людських прав на окупованих територіях.

З весни 1942 року вивіз людей на роботу до Німеччини став примусовим. Ширма добровільності була викинута. 7 березня Заукель, генеральний уповноважений Райху з використання робочої сили, зажадав від міністра окупованих земель Розенберга збільшити набір людей до Німеччини до одного мільйона. «Цей мільйон нам конче потрібен протягом наступних чотирьох місяців, — писав Заукель. — Починаючи з 15 березня ми встановили такі щоденні норми вивозу

робітників до Райху: з Генерального комісаріату Білорусії — 500 чол., із Центрального Економічного інспекторату — 500 чол., із Райхскомісаріату України — 1000 чол... з 1 квітня ц. р. щоденна квота має бути подвоєна». ¹¹

Для того, щоб забезпечити виконання цього ясиру ХХ століття окупаційна адміністрація Рівненщини привела в рух гігантський репресивний апарат: гебітскомісаріати, окружні, міські та районні управи, жандармерію, охоронні війська, підрозділи СС. Кожному місту, містечку, селу, навіть хутору було доведено план відправки людей до Райху. На станціях Здолбунів, Сарни були створені пересильні табори, в Острозі, Дубні, Костополі, Дубровиці та інших містах — збірні пункти. Ешелони з живим товаром відправлялись щотижня, а іноді й частіше.

Про вербування вже ніхто не говорив. Ця акція, як і треба було чекати, дуже швидко себе вичерпала. Сам Зауцель у 1944 р. вимушений був визнати, що із 6 мільйонів іноземних робітників навіть 200 тисяч не прибули до Райху добровільно.¹²

В хід були пушені такі наруги як масові облави по селах, у церквах, кінотеатрах, організований вивіз учнів ремісничих шкіл. На вік молоді перестали звертати увагу. Брали 16-15-14-річних, а то й молодших. Дозволялась, правда, заміна: замість молодшого брата чи сестри дозволялось їхати старшим, батькові, матері, аби були тільки здоровими.¹³ З багатьох сімей брали по двоє-трьох дітей. М. Лебідь з містечка Матіїв, що поблизу Ковеля, так описує одну з таких операцій: «Одного дня німці оточили село. Вигнали усіх людей на майдан. Молодь завантажили на авта і повезли до Ковля. В Уряді праці в Ковлі приділили їх на різні місця праці й поїздом вони відїхали до Німеччини».¹⁴ Ще гіршою долі зазнало село Судобичі, що на Дубенщині. В лютому 1944 р., відступаючи на захід, фашисти погнали з собою силоміць майже усіх жителів села. Врятуватись вдалось лише декільком селянам. Любі Ординат на той час було дванадцять років, а сестричці Олі дев'ять. Разом з батьками та старшою сестрою ці двоє діток понад рік працювали на залізниці у далекому Вартелянді — переносили шпалы, шпек, рейки.¹⁵

Як згадують М. Якубовський та В. Серєда із с. Звиж колишнього Деражненського району, з літа сорок другого

Вони вже не спали у хаті, бо кожної ночі можна було чекати облави. Вдень хлопці чергували за селом. Досить було появитись військовому автомобілю ще на підступах до села, як за сигналом сторожі молодь тікала в ліс.

З другої половини 1942 р. ліс став не тільки пристанищем, але й основною базою перебування сотень, а згодом тисяч молодих волинян та поліщуків. Уникаючи німецького ясиру, вони поповнювали спершу загони «Поліської Січі», або більшовицькі партизанські загони, що на той час опанували північний схід краю, а згодом перші боївки УПА, які, як згодом писав М. Лебідь, «стали самочинно творитися з гуртків переслідуваних німцями українців, що були вороже наставлені до німців і до червоних».¹⁶

В ході масових облав за майбутніми остарбайтерами нацисти скаженіли, вдаючись до жорстокого терору, маючи на це відповідні накази своїх керівників.

Американський представник звинувачення на Нюрнберзькому процесі оголосив в числі доказів звинувачення стенограму промови, яку 5 березня 1943 р. у Рівному на нараді вищого керівництва Райхскомісаріату зробив Е. Кох. «Ми — раса панів, — заявив гауляйтер. — Ми прийшли, щоб закласти фундамент для нашої перемоги. Ми повинні пам'ятати, що навіть найгірший німецький робітник біологічно і расово у тисячу разів становить більшу цінність ніж дане місцеве населення».¹⁷

Ще виразніше з цього приводу висловився перед групою своїх генералів Г. Гімлер дещо пізніше. «Питання про те, житимуть ці нації у добробуті чи загинуть голодною смертю, цікавить нас постільки, поскільки нам потрібна їх рабська праця на благо нашої культури. Інакше воно нас абсолютно не повинно цікавити. Чи помруть десять тисяч руських баб від злиднів та голоду, риючи для нас окопи, мене не хвилює. Мене хвилює, коли ці окопи будуть закінчені, щоб принесло це користь Німеччині».¹⁸

У квітні 1943 р., як відомо, по всій Рівненщині українська поліція організовано перейшла на сторону УПА. Окупанти стали формувати польську поліцію з числа найбільш знавіснелих антиукраїнських елементів. Незабаром їм на допомогу німці перекинули з-під Кракова ще декілька батальйонів польських шуцманів, що пройшли вишкіл у нацистському спецтаборі в Дембці. Агент Лондонського по-

льського еміграційного уряду, що діяв на Рівненщині, так описував цю подію: «Любо було дивитись на наші зағони, хоч і в німецьких одностроях, як марширували вони під бойову польську пісню. Дивлячись на них, українці опускали голови. На їх обличчях ми читали переляк. Чимало з них не ризикували навіть вийти на вулицю. Ми стали здійснювати акт помсти».¹⁹ Суть цієї помсти полягала в тому, щоб спільно з окупантами нищити українське населення, а живих відправляти на каторгу в Райх.

Сорок третій рік для Рівненщини став, як відомо, особливо важким. Нацисти скаженіли. Їхня адміністрація, яка від самого початку носила воєнно-грабіжницький характер, істотно захиталась. Німці втратили змогу контролювати життя окупованого краю. Північна частина області стала практично їм непідвладною. Нацистський режим діяв переважно в таких осередках як Костопіль, Сарни, Березне. А це означало, що «живий товар» для Райху можна було здобувати хіба що збройною силою. Тому кожна «операція» німцями детально готувалась, до участі в ній залучались окрім есесівців також козаки-власівці, польські шуцмани, групи фольксдойчерів.

З другого боку, там, де боївки УПА задалегідь отримували інформацію про те, що окупанти готують облаву, вони або приймали молодь до себе, або давали збройну відсіч фашистам.

На 17 травня 1943 р. у нашому краї було намічено черговий вивіз людей до Німеччини. Акція готувалась ґрунтовно. Виїзду підлягали юнаки та дівчата 1922—26 років народження. По селах було розіслано тисячі агітаційних та водночас лякаючих листівок. Через сільських старост іменні виклики на роботу до Райху отримали 2500 осіб. Всі вони були попереджені, що у випадку неявки на збірний пункт, покарання понесуть їх рідні та близькі. І тим не менше на комісію прибуло аж ...210 чол. За допомогою місцевих медиків ще 80 молодиків були визнані непридатними до праці. Ешелон не вирушив. Акція була зірвана патріотами.

Як згадує колишній голова районної управи, завдяки активній діяльності українського патріотичного підпілля та УПА в 1943 р. з району було депортовано в Німеччину не більше 5% від запланованого німцями контингенту на вивіз.²⁰ В той же час із сусідніх Янушпільського, Ємільчинсь-

кого, Любарського районів Житомирської області на рабську працю до Райху було вивезено кожного четвертого дорослого жителя.²¹ Додамо, що з Житомирщини, яка за кількістю населення десь на 20% більша ніж Рівненщина, до Райху було депортовано 75535 громадян, в той час, як із Рівненщини за час окупації німцям вдалось силою вивести 22272 чоловік, тобто менше ніж у три рази.²²

Чи не тому вістря фашистської пропаганди було спрямоване саме проти національно-патріотичних сил, коли йшлося про причини масового зриву графіків вивозу німцями молоді до Райху. В одній з поширених того часу листівок нацисти писали: «Українці! Чи знаєте ви, чому ОУН противиться виїзду робітників до Німеччини? Причина в тому, що ваші селяни, працюючи в Німеччині, бачать, яка справді вона сильна. ОУНівці не хочуть, щоб ви про це знали. Працюючи в Німеччині, робітники збагачують себе знаннями. ОУНівці цього не хочуть. Працюючи в Німеччині, робітники і селяни допомагають кувати зброю над большевизмом. І це головна причина, бо ОУН бореться за большевизм!»²³

Протягом двох останніх років війни умови життя і праці східних робітників практично не відрізнялись від життя військовополонених та в'язнів нацистських концтаборів. Цього не приховували і самі німці, бо в'язні обходились Райху дешевше як остарбайтери. Чи не цим можна пояснити той факт, що в кінці 1943 р. ешелони з остарбайтерами, що вирушили із Запоріжжя, Сталіно та Миколаєва, прибули в Німеччину як... ешелони в'язнів і були спрямовані безпосередньо у Бухенвальд, Маутхаузен, Дахау та Грос-Розен?²⁴

В 1945 р. на території Німеччини опинилось понад 7,5 млн. іноземних робітників, що були силоміць вивезені із своїх країн. Що понад 2 млн. військовополонених всупереч Гагській та Женевським конвенціям були піддані експлуаторській праці нацистами як робоча сила на оборонних заводах цієї держави.²⁵ Назвемо лише деякі цифри цієї драми.

Із Польщі за роки другої світової війни було вивезено на роботу до Німеччини 1,5 млн. чоловік, із Франції 875952, з Італії 55726, з Данії 431400, з Бельгії 150 тисяч, з Голандії 31300, з Словаччини 15265 чоловік.

За офіційними джерелами під час німецько-радянської війни (1941—1945 рр.) з республік Радянського Союзу, ще були окуповані нацистами, до Райху було насильно виве-

зено на роботу понад 3,0 млн. громадян, з них 380 тисяч з Білорусі та 120 тисяч з Росії, Молдови і республік Прибалтики. За тими ж даними з України протягом 1941—44 рр. до Райху було вивезено 2 млн. 300 тисяч чоловіків, жінок та підлітків.²⁶

Хоч дана цифра вражаюча, бо з нашої країни нацистами вивезено до Райху найбільшу кількість людей у порівнянні з іншими країнами Європи, та тим не менше і вона істотно занижена. Врахуймо ж бо, що понад 108 тис. галичан, десятки тисяч українців із Холмщини, Лемківщини, Буковини, Закарпаття, яких окупанти стали вивозити до Райху як робочу силу впродовж 1939—41 рр., тобто до 22 червня, згодом були позначені як польське населення. Поляками були записані і десятки тисяч українців, що до війни служили у польській армії, в 1939 р. опинились у німецькому полоні, були вивезені до Німеччини, у 1940 р. звільнені з полону і тут же «завербовані» як вільнонаймані робітники на підприємствах III Райху.

Ще до повного розгрому нацистської держави, просуваючись вперед по німецькій території, союзні армії один за одним звільняли фашистські концтабори та в'язниці. На волю виходили мільйони вчорашніх в'язнів, рабів, полонених. Під національними прапорами, часто з музикою, щасливі повертались на батьківщину французи, бельгійці, голландці, чехи, італійці, поляки... А остарбайтери? Українці, білоруси, росіяни? Їх повернення додому ускладнювалось низкою антигуманних, принизливих, навіть жорстоких поліційних бар'єрів, які належало подолати вчорашнім підліткам, яких не змогла захистити від рабства «несокрушімая і легендарная».

На території Німеччини, Польщі, Румунії, Угорщини, Білорусі та України на основних шляхах, якими додому з фашистської неволі повертались вчорашні в'язні, полонені та остарбайтери, були створені спеціальні т. зв. фільтраційні табори, понад 200, через які належало пройти кожному, хто повертався з неволі. На підставі допиту, який проводили тут досвідчені офіцери Смершу, визначалась подальша доля вчорашніх бранців — повертатись додому, чи затриматись «за зміну Родіне», а то й просто за «отсутствие доверія» ще на 7—10 років тепер вже у вітчизняному ГУЛАзі чи «на стройках комунізма».

Олександрю Ільчуку не було й сімнадцяти, коли нацисти вивезли його на каторгу у Райх. Два роки юнак працював на моторному заводі міста Стойберга. У сорок п'ятому місто звільнили канадські війська і з групою інших радянських людей союзники передали Сашка радянській адміністрації. Майже місяць провів він у фільтраційному таборі у Ростові. Висновок комісії, яку очолював підполковник Смершу М. Воронін, був лаконічним: «Компрматеріалів не виявлено, але особливої довіри не викликає, до фізичної праці здатний». Цього було цілком досить, щоб на підставі горезвісної Директиви НКВД та НКГБ від 24 листопада 1945 року за № 224/126 вчорашнього остарбайтера відправити на довгих дев'ять років на розбудову Магнітогорського металургійного.²⁸

Дехто пробував уникати фільтраційних таборів, але, повернувшись додому, тим не менше змушений був звертатись до районного чи міського відділів НКВД «на сповідь», бо без санкції цього відомства неможливо було легально жити, трудитись, мати сім'ю.

Сьогодні широкій громадськості ще недоступні офіційні дані, скільки радянських громадян прямим етапом з нацистських були відправлені до більшовицьких концтаборів. Але з упевненістю можна сказати, що таких було не один десяток, не одна сотня тисяч.

Про те, як Радянська вітчизна зустрічає своїх синів та дочок з ворожої неволі, досить швидко стало відомо у таборах вчорашніх невільників з України, що опинились у британській та американській зонах окупації розгромленої Німеччини. І чимало українців стали задумуватись над тим, чи варто повертатись на батьківщину, де знову хазяйнують більшовики. І питання про те, що може чекати їх на рідній землі за те, що не відмовились працювати на ворога, що не загинули, а попали в полон, що вижили у нацистських катівнях та таборах смерті. Настрою, як кажуть, додавали ті, у кого були підстави не любити радянську владу, хто відчув її принади сповна. І понад двісті тисяч українців, навчених гірким досвідом нацистського «нового порядку», не ризикнули поспробувати ще більшовицького повоєнного способу життя. Скільки було серед них вихідців із Рівненщини? Сьогодні ще важко сказати, бо досі ніхто не ризикнував вести такого обліку.

Прошло понад півстоліття з часу завершення другої

світової війни. Народи, що злою волею тоталітарних режимів були втягнуті у цю найстрашнішу в історії людства різню, мали змогу не тільки вивчити та проаналізувати причини цієї війни, але й зробити висновки та взяти заходів, щоб подібне не повторилось у майбутньому.

На Заході переможці і переможені мали достатньо часу щоб інтегруватись у єдину європейську співдружність.

Діти і внуки тих, хто, осліплений маніакальними ідеями зверхності, йшов завойовувати «життєвий простір», знайшли в собі силу, волю і потребу попросити вибачення у тих, кого гітлерівський режим погнав до Райху і перетворив у рабів ХХ століття. Уряд ФРН, як відомо, взяв на себе також і матеріальну компенсацію за злочини нацизму стосовно французів, бельгійців, чехів, поляків та громадян інших національностей, яких у роки війни експлуатовано та морально знівечено фашистами. Давно вирішено питання про матеріальну компенсацію і пенсійне забезпечення за рахунок ФРН тих остарбайгерів українського походження, що живуть сьогодні на Заході. Підійшла черга і до тої групи людей, що у найбільшій мірі постраждала від коричневої чуми. Маємо на увазі населення України, зокрема тих її громадян, хто півстоліття тому у юнацькому віці силоміць був гнаний у фашистську неволю. Сьогодні вже немає двох мільйонів трьохсот тисяч колишніх українських остарбайтерів. За даними останньої реєстрації в нашій державі їх залишилось живими трохи більше ніж 600 тисяч, тобто приблизно один із чотирьох. На Рівненщині кількість цих людей сягає щось більше п'яти тисяч.

Хто вони? Які вони? Майже п'ять десятиліть ярлик «остарбайтера» важким каменем тяжів над долею кожного. За те, що протягом року-двох вимушені вони були по-рабськи працювати на окупанта, бо не зумів, не здатним був захистити їх режим, що називав себе народним, класовим, найдемократичнішим. Довгі роки у себе на батьківщині влада їх називала спершу зрадниками, згодом—«ненадійними», а відтак просто громадянами другого сорту. Нарешті про них ніби забули. Але час не зупинявся. Сьогодні тим, хто дожив до наших днів, уже давно за шістьдесят. Сивина покрила їх голови, хоч руки продовжують трудитись. Та десятиліття це можуть стерти з пам'яті того, що було впродовж їхнього життя. Бо це трагедія цілого покоління, якому історія приготувала драматичну, болісну назву заручників другої світової війни.

ПОСИЛАННЯ

¹ Dallin A. German Rule in Russia, 1941—1944. A study in Occupation Policies, London, McMillan, 1957, с. 107.

² Дані про національний склад Західної Волині (теп Волинської, Рівненської областей та Кременецького району Тернопільської області) ми подаємо станом на 1931 рік. Цитуємо за Енциклопедією українознавства під ред. В. Кубійовича, Перевидання в Україні, Львів, НТШ, 1993, т. 1, с. 309.

³ Це зокрема стверджують численні архівні матеріали та документи довоєнного польського уряду. Див.: Siwicki M. Dzieje konfliktow polsko-ukrainskich, Warszawa, Wyd. «Tyrsa», 1992. t. 1, ss. 293—313.

⁴ Ewald Weiss. Verlust der Heimat oder Heimholung? Die Umsiedlung 1940 im Spiegel der NS — Literatur. — «Wolhynische Hefte», Wiesentheid, BRD, 1988, 5 Folge, ss. 235—244.

⁵ Нюрнбергський процес. Сборник матеріалов в 8 томах. М., «Юридическая литература», 1990, т. 4, с. 523.

⁶ Текст листівки цитуємо із ілюстрованого звернення нацистської влади до волинської молоді. Примірник листівки експонується у Рівненському краєзнавчому музеї.

⁷ Газета «Костопільські вісті». м. Костопіль Рівненської області, 1942, 31 травня, с. 1.

⁸ ⁹ Записано автором даної статті зі слів двох громадян м. Сарни та Острозького району в травні 1994 р. Обоє просили не називати їх справжніх прізвищ з уваги на те, що й досі їх добровільна поїздка до Райху в 1942 р. дискредитус їх в очах односельчан.

¹⁰ Див.: «Листи з фашистської каторги». К., 1947, ss. 140—141.

¹¹ Нюрнбергський процес., с. 550.

¹² Там же, с. 560.

¹³ Це намагання деяких батьків та старших братів і сестер врятувати від німецької неволі своїх близьких, давши згоду замість них поїхати до Німеччини, з часом гірко обійшлося цим людям. При поверненні з неволі додому в 1945—46 рр. у т. зв. фільтраційних таборах їх нерідко кваліфікували як «добровольців», бо для заміні однієї особи іншою німецький «порядок» вимагав, щоб була написана заява, в якій батько чи брат «просив» німецьку владу дозволити їм поїхати до Райху замість іншої особи. Сьогодні цей факт, до речі, може позбавити колишнього остарбайтера права на матеріальну компенсацію від уряду ФРН.

¹⁴ Лебідь М. Часи німецької окупації в Матвіївському районі на Волині — «Літопис УПА», Торонто, 1984, т. 5, книга 5, с. 211.

¹⁵ Записано автором зі слів гр. Л. Ординат із села Судобичі Дубенського району Рівненської області в травні 1994 р.

¹⁶ Див. Літопис УПА, с. 17.

¹⁷ Нюрнбергський процес, с. 543.

¹⁸ Там же, с. 543.

¹⁹ Siwicki M. Dzieje konfliktow polsko-ukrainskich, t. 2, с. 168.

²¹ Зб. «Люди радянської Житомирщини про німецьку каторгу», Житомир, 1948, с. 3.

²¹ «Ровенщина у роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945 рр.», Львів, «Каменяр», 1989, с. 129—132.

²² Газета «Шлях перемоги», Київ—Мюнхен—Львів, 1994, 16 січня.

²³ Див. «У боротьбі за українську державу» за ред. М. Марущака, Львів, «Меморіал», 1992, с. 926.

²⁴ Silzberger S. L. World War 2. Heritage Publishing, New-York, 1966, с. 450.

²⁵ Наведені цифрові дані взято нами з таких джерел: Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні, Львів, НТШ, 1993, с. 267; Зб. «Нюрнберзький процес», т. 4, с. 637; Субтельний О. Україна. Історія, К., «Либідь», 1990, с. 406; Історія Української РСР. Короткий нарис. За ред. Ю. Кондукура, К., «Наукова думка», 1981, с. 364.

²⁶ Записано автором даної статті зі слів гр. О. Й. Ільчука — жителя с. Дитиничі Дубенського району в травні 1994 р.

²⁷ Див.: Гальченко О. Остарбайтери, і мученики, готуйте гаманці. — Газета «Голос України», К., 1994, 4 травня.

Йосип ПАЦУЛА,
доцент Української державної академії
водного господарства.

Ольга СОРОХАН,
викладач Рівненського державного
педагогічного інституту.

СПОГАДИ ОСТАРБАЙТЕРА № ОА197

Коли розпочалася війна, я разом з батьками і братами та сестрами (було нас п'ять душ, я — найстарший) жив у своєму рідному містечку (пині село) Бережниці. Сім'я наша жила бідно. Батько був некваліфікованим слюсарем. Невдовзі німці забрали батька на будівництво залізничного депо в м. Сарни. Родина почала голодувати. Батька відпустили тоді, коли я замінив його на будівниці.

Навесні 1943 року я прибув з товаришами в Бережницю на святкування Паски. Місцева управа визначила групу бережничан на роботу до Німеччини, в разі незгоди пригрозили, що спалять Бережницю. Серед призначених до вивозу був і я. Мені порадили дорогою втікати. Але не так воно сталося. В Дубровиці нас узяли під стражу. В Сарнах людей збільшилося. В Рівному декому вдалося втекти під приводом відлучитися попити води. В Дубному дехто стрибав з потягу, але німці стріляли по них з кулемета. Так ми доїхали до Перемишля. Тут нам влаштували медичний огляд і після того повезли вглиб Німеччини, в розподільчий табір. Це була Земля Північний Рейн Вестфалія. Всі поліщуки трималися одного гурту, тому всі ми й потрапили до одного табору — Вульфенлагер. Вульфен, Дорстен, Везель — це міста, що були неподалік. Табір оточений колючим дротом і сіткою в два рази ширшою, до 5 м. В середині табору знаходилися начальник табору Гохман, поліцаї та сторожові собаки. Неподалік табору, приблизно за 400—500 м розташовувалася військова база, зі сховищами для амуніції, так звані бункери. Кожен був розрахований на 200 т військових матеріалів. Таких бункерів тут нараховувалося понад кілька сотень. Бункери замасковувалися лісом, кущами. Вся територія обнесена високою сіткою і військовими постами. На базі була розгалужена сітка залізничних колій та асфальтових доріг. Тут також знаходилися цехи, в яких заряджали гільзи до далекобійних гармат, реставрували відстріляні гільзи і багато чого іншого.

Мене й декого з моїх товаришів направили до цеху, де

виправляли, чистили, лудили відстріляні гільзи кількох калібрів. Цей цех називався гільзенріхтунг. На кожному робочому місці знаходилися таблички з написом: «Обережно, смерті!» Робота надзвичайно тяжка, виснажлива, а харчування погане, — 600 грамів хліба на два дні. В обід давали черпак супу (називали його баландою). Перед роботою і після неї в таборі можна було взяти несолодкої «кави». Одне слово, «кав-кав та й плакати став». Свято було тоді, коли отримували хліб. До нього додавали 20 грамів масла чи маргарину. Інколи його замінювали сиром чи повидлом. Хлопці за один раз з'їдали все, а потім два дні голодували. Таке харчування призводило багатьох до дистрофії. Я опух до пояса. Один хлопець із Моквина, високий на зріст, помер від недоїдання. На роботу і з роботи нас супроводжували поліцаї. На пропускному пункті кожную групу дуже пильно обшукувала військова адміністрація бази. Коли знаходили у когось щось із продуктів харчування, то били безжалісно. Тепер ще кілька слів про умови праці. В цеху ми працювали з німцями, які після роботи йшли додому. Нас же не відводили до табору, а нові «хазяї» забирали вантажити або ж розвантажувати вагони з боеприпасами. Після роботи в цеху це було надто тяжко. Водили нас також викручувати з розбомблених снарядів вибухові головки, що було дуже небезпечно. Потім їх відвозили на полігон і підривали. Запам'ятався мені такий страшний випадок. Мій односельчанин і однофамілець Антончик Іван Аврамович за номером ОА 196 був забраний з роботи в цеху на розвантаження дуже чутливих і небезпечних мін. Продукція була не тяжкою, але на кожній коробці напис: «Увага! Небезпечно!» В бункері працювало двадцять шість чоловік, переважно жінки. Були й німці, і німкені, але їх порівняно небагато. Коли прийшов майстер і побачив тут Івана, накинувся на нього: «Бач, прибочився до легенької роботи!» І забрав Івана на тяжку роботу, а через кілька хвилин у бункері стався страшний вибух. Загинули всі двадцять шість чоловік. Жодного тіла не знайшли. Під час похорон жертв несли всього дві труни. В одній символічно значилися німці, в другій — остарбайтери. Вибух був такої великої сили, що в радіусі п'яти кілометрів позлітали дахи з будинків і повилітали вікна. Зустрівшись з Іваном, я сказав, йому, що ми живемо на світі вдруге.

Дуже багато завдавали нам неприємностей часті бомбардування цієї найбільш промислової частини Німеччини (Рурська область). Коли сирена сповіщала про небезпеку, ми залишали цех і виходили до бомбосховища і отримували вимушений відпочинок. Але дуже неприємно було вночі, коли охорона табору силою виганяла до бомбосховища і цим самим порушувала відпочинок. Після великих нальотів німці випускали на Англію по одній—дві ракети ФАУ-1, ФАУ-2. Стартовий майданчик знаходився на відстані тридцяти кілометрів від нашого табору. (Це ми визначили по звуку). Під час одного з обстрілів нашої бази американцями був вбитий наш земляк із села Ремчиці Сарненського району Стецьмаха Олександр. Він працював на внутрізаводському локомотиві. Покійний ще лежав на смертному одрі, як у табір привели трьох американських полонених пілотів із піднятими вгору руками. Всі вони стали на коліна, перехрестилися, співчуючи жертві. Потім озброєні націонал-фашисти вивели пілотів із табору до лісу, що був неподалік, і розстріляли їх. Один з них дуже довго пригладжував волосся на голові. Німецькі кати без жалю стріляли прямо в голову конаючій жертві.

Стосунки з німецьким населенням були вкрай обмежені. Табір — закритого типу під охороною поліцаїв. Однак між нами і поліцаями спілкування було. Серед них траплялися і такі, які співчували нашому рабському положенню. На фабриці коло спілкування було ширшим. В цеху працювали німці, переважно старшого віку. Серед них зустрічалися і добрі люди. Так, зі мною при одній ванні працював Йоган, котрий говорив, що працювати треба повільно, щоб скоріше був капут Гітлеру і Сталіну. При бомбардуванні в бомбосховищі до мене притулилася німка, яка тремтіла від розриву бомб. Я їй сказав, що дуже голодний. Як виявилось потім, ця жінка очолювала один із складів. То вона й почала мене підгодовувати, забираючи мене на додаткові роботи. Коли не вдавалося мене забрати після роботи в цеху, вона відшукувала мене і давала хліб. Але були і такі, що відверталися від нас, лаяли за повільну працю. Підходили ми і до німецьких військових на базі, іноді вони теж давали нам хліб. Стосунки між німцями в тоталітарній Німеччині були набагато кращими, ніж в СРСР. Прикладом цього може послужити такий факт: напроти гальванічного цеху, де я пра-

цював, був цех, в якому закручували капсули і сортували порох в гільзах великого калібру для снарядів, що ними стріляли через протоку Ла-Манш. Уявіть собі, що цілий состав амуніції було повернуто назад. Адже жоден снаряд не вилітав з гармати. Порох в гільзах був так сортований, що не давав спалаху. На коробках — шифр, який точно вказував, хто і де їх виготовив. В цеху працювали німецькі дівчата, жінки, інваліди війни. Кара для них за цю диверсію була «страшна». Їх усіх змусили у вихідний день переробити, мовляв, дівчата та хлопці під час роботи «хі-хі», «ха-ха», та й нарobili помилок.

Літо 1944 року. В таборі пройшла чутка про Другий фронт. Частина наших остарбайтерів відправили в інший табір. Я залишився на старому місці. Жити мені стало трохи краще, бо мені допомагала вище згадана німкеня.

Нарешті на фабриці-базі — незвичайні обставини. Кругом все заміновано, цокають годинникові механізми, які віщують вибухи. Знаємо, що трапилось при вибухові одного лише складу. В цеху тоді вже не працювали кілька днів. Займалися вантаженням амуніції на військові машини військ СС. Ці головорізи з черепами на кашкетах викликали страх. Того дня ми працювали довго без обіду. Німців, які зазвичай працювали з нами, не було. Ми поскаржилися, що хочемо їсти. Один із есесівців відкрояв кусень голландського сиру і дав нам. Ми думали, що вони нас знищать, але так не трапилось. В табір поверталися без супроводу поліцаїв. Дорогою ми зауважили, що один із німецьких офіцерів у чині капітана ножницями перерізав проводи замінування бази. Ми полегшено передихнули — значить, склади в повітря не злетять, що було б для нас неминучою загибеллю. Чулася стрілянина, горіли деякі приміщення на фабриці. В таборі нам дали обід, кухар навіть дав добавку. Але раптом в ідальні завалилася одна стіна. Ми швиденько кинулися до бараків, похапали свої клунки і поховалися в бомбосховище. Табірної адміністрації вже не було. Хтось, хто сидів біля входу в бомбосховище, зауважив, що бачить танки з жовтими полотнищами. Це були легкі танкетки американського десанту. В канцелярії табору я знайшов свій паспорт, відірвав з нього свою фотографію. Коли вечоріло, до табірної загорожі наблизилися американські вояки, вони почали різати сітку і кликати нас до себе. Всіх примушу-

вали пригинатися. Так ми окремими групами почали рухатися далі на захід, до річки Рейну. Дорогою бачили на будинках білі прапори. Настала ніч, влаштувалися ночувати в невеликому лісі. Вранці рушили далі. Стрілянина. Раптом побачили, як американці ведуть полонених німців з піднятими вгору руками. А потім побачили, як німецькі солдати ведуть полонених американців також з піднятими догори руками. Суцільний жах. Наближаючись до міста Везель, побачили на узбіччі вбитих німецьких солдатів. На широкому просторі полів знаходилося багато планерів американського десанту. Ми зайшли в один такий планер. Він вміщав легку танкетку і всю її обслугу. Саме цей десант і звільнив нас з табору. На Рейні знаходилися німецькі укріплення, звідки стріляли німці.

Рухаючись далі, ми зустрілися вже з колонами регулярних американських військ. Коли ми увійшли в знищений дощенту Везель, то в місті не виявилось жодного німця, крім трупів. В підвалах ми знайшли багато харчів. У зруйнованому будинку німецького генерала (знайшли його мундир) виявили кримський напій, виготовлений 1868 року. Нарешті переміщеним особам наказали з'явитися в комендатуру.

Тут кожному запропонували вибрати країну для поселення. Я дуже хотів додому — адже там залишилися батько, мати, брати, сестри. Радянське представництво нас охоче реєструвало. Невдовзі нас посадили в потяг і повезли в місто Магдебург, на Ельбі. Нас розрахували по сотнях, перевезли через міст і от ми вже опинилися в радянській зоні окупації. Нас, багатотисячний натовп, вивели на поле, де звеліли всі «зайві» речі залишити. Дозволяли взяти лише білизну, ложку, посуд (кружку, миску, казан тощо). Потім вишикували нас у колони, оточили автоматниками і повели пішими далі на схід, у бік Берліну. Переночували в лісі. Йшов дощ. Ми хотіли їсти, але лише в обід привезли нам сало і сухарі, а воду роздобути важко, — довелося сьорбати з калюж. Бог змілювався над нами і послав дощ. В мене були тіснуваті черевики, тому намуляв кров'яні пухирі, і через те плентався в самому кінці багатотисячної колони. Нарешті підїхала колона військових машин. Мені вдалося потайки вмотитися в одну з них. Після кількох годин їзди машину зупинили на КП. Тут і виявили непрошеного «гос-

тя». Насилу вдалося переконати, що я пішки йти не годен, показав понівечені ноги. Відпустили. Іду. Бачу групу людей, оточених автоматниками. Гукають: «Ти, власовець, іди сюди!» — «Який я власовець, я — остарбайтер». Так я опинився в місті Франкфурті-на-Одері. Тут був фільтровочний табір імені Борисенка, для громадян СРСР. Один з офіцерів запропонував мені підробити ключі для кабінетів НКВД, за добру роботу він пообіцяв відправити мене першим додому. Так і сталося. Відправляли жінок, дітей, людей похилого віку і мене в тому числі. Звичайно, після кількадечної фільтрації. Приїхали товарняком до Львова. Звідти різними потягами добрався до Сарн. Від знайомих дізнався, що батько мій загинув на фронті. Я гірко плакав, — а може, від того снаряда, який я вантажив у Вульфені?! Дома застав знедолену матір із чотирма меншими братами і сестрами. Тут мене як «бувального» запросили воювати у знищувальний батальйон, тобто воювати зі своїми. Я відмовився — досить того, що воював з рідним батьком.

У 1945—1948 рр. я навчався в Костопільському педучилищі, а потім у Луцькому педінституті ім. Л. Українки. Працював на ниві освіти головним чином в Бережниці Дубровицького району Рівненської області. В 1966 році звільнили з роботи за націоналізм. До цього часу не знаю, у чому той «ізм» полягав.

АНТОНЧИК Антін Хомич,
с. Бережниця Дубровицького району.

НЕВІЛЬНИЦЬКИЙ ОКРАЄЦЬ

На окупованих територіях німці грабували все, що можна було взяти. Забирали і вивозили на примусові роботи людей, переважно молодь. Не минуло це лихо і наше село Яблонне, що в Березнівському районі Рівненської області. На початку квітня 1943 року німці видали наказ, щоб з нашого села відправити на роботу до Німеччини хлопців і дівчат. Попереднього року вже вивезли з села кілька десятків молодих людей. Тому староста, місцевий житель, який добре всіх знав, призначив на вивезення саме з тих сімей, з яких ще не забирали нікого і в яких є багато дітей. В нашій сім'ї було четверо дітей, тому я потрапила в список на відправку. Мені тоді виповнилось 18 років. Разом зі мною була призначена також моя двоюрідна сестра, на рік старша від мене.

Коли стало відомо, що мушу їхати в Німеччину, в хату вступили тяжкі дні. Плакала мати, плакала я, сумний, пригнічений ходив батько. Всі вже знали, як жорстоко карали німці тих, хто ухлявся від відправки. Тому ми з покірною сприйняли це лихо.

На той час наше тихе, сонне Полісся стало вже для німців справжнім другим фронтом. Партизани не давали фашистам спокою ні вдень, ні вночі. Тому вони, побоюючись можливого нападу партизанів у дорозі, наказали добратись до Костополя власними засобами і в назначений день бути на залізничній станції. Довелось батькам самим підводами везти своїх дітей. Рідні та близькі провели нас аж за село. Всю дорогу до Костополя їхали ми мовчазні, заплакані, з тяжкими думками про те, куди їдемо і чи повернемось додому.

На залізничній станції вже було багато таких, як ми, з торбами, клунками, валізами. Нас відразу приєднали до того натовпу. Станцію оточували есесівці з собаками та поліцаї. На нас чекав поїзд із товарних вагонів. У той же день нас посадили в вагони, і поїзд рушив у далеку дорогу, в чужу, невідому країну, з якої не всім судилося повернутись.

Поїзд затримався на станції Ківерці. Тут нам наказано було вийти з вагонів разом із своїми речами. Нас повели в якийсь будинок, що знаходився неподалік від станції, в якому влаштовано медогляд та дезинфекцію одягу. Зовсім голі, ми шеренгою проходили повз комісію. Перевіряли, чи немає хвороб шкіри та вошей. У кого знаходили воші, обстригали волосся зовсім. Одяг обробили в дезинфекційних камерах.

Коли все було закінчене, ми знов посідали в вагони — і поїзд рушив. Їхали три доби. На зупинках виходили, щоб набрати води, вмитись тощо. На четверту добу прибули на станцію Гдиня, що на побережжі Балтійського моря. В той же день нас розподілили по хазяях. Десять чоловік з нашого села, серед них я і двоюрідна сестра, потрапили до поміщика. Ми раділи, що хоч не всі з села разом, але все-таки десяток нас, знайомих, будемо разом, то і легше буде переживати цю неволю.

Господарство, куди нас привезли, було дуже велике. Там вже працювали десятки робітників з різних країн: поляки, французи, росіяни... Ті, що були з Радянського Союзу, мали на грудях нашитий знак «Ост». Таку ж відзнаку мусили ми також нашити на свій одяг.

Місцевість, де знаходився маєток, називалась Венкшин. Власником маєтку була німка. Прізвища її не пам'ятаю. За два роки власницю маєтку мені довелося бачити всього один раз.

Поселили нас у двоповерховому будинку. Другий поверх займали поляки, а нам відвели велике приміщення на першому. Половину приміщення виділено для чоловіків, половину — для жінок. В ньому поселились і сімейні. В приміщенні стояли двоповерхові нари. Ми з двоюрідною сестрою помістились удвох на одних нарах.

На другий день нас розподілили по роботах. Я з сестрою була приділена на польові роботи. Керували нами бригадирі. Бригадир нашої польової бригади розмовляв по-німецьки і по-польськи. Хто був він, німець чи поляк, ми не знали.

Хоча я виростила на селі, але багато дечого не вміла робити. Тому довелось вчитись і звикати до всього. Першою роботою була проривка буряків. Ця проста, на перший погляд, робота виявилась дуже важкою. Цілий день треба працювати із зігнутою спиною. Не всі витримували і під

Кінець дня вже повзали на чотирьох. Взагалі, легкої роботи не було. Робочий день тривав дванадцять, а то і більше годин. Особливо важко було в жнива. Цілий день, крім перерви на обід, не було перепочинку. Руки та ноги нили, напухали, кололи стерня та снопи, за одяг попадали остюки з колосся. І треба було все робити швидко, щоб встигати за машиною. В кінці дня вже не було сили йти додому. Коли приходили в свою «буду» — так прозвали будинок, де ми жили, втома, біль у всьому тілі гнали нас на нари. Але і серед ночі просиналася часом від болю в ногах чи руках. Траплялися і травми, які в поганих умовах не швидко загоювались.

Ще вдома ходили чутки, що на селі краще годують, а коли хорошиї хазяїн, то і не так вже погано живеться. Але нас годували так, як і на фабриках. Жири видавали раз на три дні. Це був невеликий шматок маргарину, рідко масла або якоїсь м'ясної консерви. Цього навіть при дуже бережливому витрачанні стачило на два дні, і то тільки щоб трохи помастити краєць хліба, якого також давали одну невелику хлібину на три дні. Цукру давали раз на день, але так мало, що більшість з'їдало його за сніданком. Обід складався з тарілки супу із брукви, рідше з картоплі, без м'яса чи жиру, та невеликої порції якоїсь каші. Ввечері давали склянку кави. Якщо хтось не зберіг шматочок хліба та трохи цукру, то лягав спати, повечерявши тільки склянкою чорної кави.

Коли я написала додому листа, в якому дещо натякнула на умови, в яких живемо, мені вислали невелику посилку. В ній були коржі, спечені із житньої муки, змеленої вдома на ручних жорнах. Це була для мене велика радість. Ми їли ці коржі і плакали.

Якщо в жнива було дуже важко, зате тепло, то восени та взимку до нелегкої роботи додавався дощ, холод, сніг. Доводилось працювати на холодному, колючому вітрі, під дощем, часом мокрим снігом. Восени збирали картоплю, буряки, городину. Виконували також різні роботи по господарству, ремонтні роботи. Взагалі, ні восени, ні взимку не було дня, щоб не чекала робота. Коли увечері приходили стомлені, з мокрим одягом у свою «буду», добре погрітись та висушити одяг не було де. На все приміщення стояла одна чавунна піч, яка не могла добре його обігріти. До того

ще вугілля давали в дуже обмеженій кількості.

Важкою роботою була також молотьба. Працювати треба було з ранку до вечора в пилюці, все швидко та швидко. Щоб трохи перепочити, той, що подавав снопи в барабан молотарки, навмисне час від часу всовував товщу в'язку. Машина буксувала і зупинялась, а ми мали декілька хвилин перепочинку.

Одяг видали відразу після прибуття. Це просте плаття та комплект такої ж білизни. Ні білизни, ні постелі нам за два роки не міняли. Як взуття видали дерев'яні черевики, в яких треба було ще навчитись ходити.

Ніякої лазні чи місця для миття не було. Мились просто в тому приміщенні, де жили. Ніхто з тих, хто нами керував, ніколи не цікавився санітарним станом наших приміщень, постільної білизни, тим, як і де ми мились.

Якось мене були перевели на доїння корів. Під час доїння бригадир корівника, подивившись, що я мала, запитав, чи хочу працювати біля корів. Мені не хотілося розлучатися із своїми друзями і я відповіла, що хотіла б повернутися до своїх.

— Тоді ти не додоюй увечері корів, а я скажу твоєму бригадиру, щоб тебе забрав, бо ти не вмієш доїти, залишаєш молоко, а це шкодить коровам.

Він так і зробив. Закликавши мого бригадира, той перевірів після мене корову і сказав, щоб більше мене не прислав.

Майже два роки минуло з тої пори, як ми виїхали з рідного села. За цей час доводилось хворіти від частого перемерзання, антисанітарних умов життя, важкої праці та недоїдання. Але не працювали тільки тоді, коли вже дуже хворіли. А в більшості випадків працювали, хоч щось і боліло. За весь час я тільки декілька днів не працювала, коли травма на руці почала гноїтись.

На початку 1945 року фронт був уже недалеко від нас. Наближався день, коли наша неволя мала закінчитись. Вже чути було часом вибухи бомб, гарматну стрілянину. Коли фронт наблизився зовсім близько, нашу садибу зайняли німецькі війська — і почалось бомбардування. Як тільки оголошували повітряну тривогу, всі ховались в укриття. Так тривало декілька днів. Нарешті, на позиції німців, що закріпилися в нашій садибі, пішли в наступ радянські солдати.

Літаки скидали бомби, артилерія вела обстріл. З нами жило молоде подружжя з України. Незадовго до цього молода жінка родила дитину. Коли розпочався обстріл та бомбардування, ми всі побігли в укриття. Та не всім пощастило добігти до сховищ — декілька чоловік були вбиті серед подвір'я. Вбило і молодого батька. Коли жінка побачила, що він упав, вибігла з укриття з дитиною на руках, накрила лице мертвого чоловіка хустиною і побігла назад. Це була страшна сцена, яку я не зможу ніколи забути.

Через декілька годин німці, не витримавши натиску, втікли. На подвір'я вїхали танки, ми почули голоси наших бійців і зрозуміли, що німців уже немає, що ми вільні, і стали приходити з підвалів, із сховищ. Ми раділи, плакали від щастя. Командування частини, що нас звільнила, наказало всім зібратись. Нам об'явили, що ми вільні і що нас відвезуть у табір, де збираються такі, як ми, для відправки на батьківщину.

В той же день повели в той табір. Він був недалеко. Нас розподілили, кому їхати додому, а хто з хлопців залишиться в армії. Але додому нас повезли аж у жовтні. Ми залишались поки що працювати на різних роботах у домогосподарствах, що забезпечували армію сільськогосподарською продукцією, та в господарчих частинах. Деякі дівчата пішли в лікарню санітарками працювати. Я з двоюрідною сестрою працювала на кухні. Додому повернулась у жовтні 1945 року.

КРАВЧУК Н. П.

ЗА КАРТОПЛИНУ — РОЗСТРІЛ

Родився я в 1926 році в селі Доляни Вінницької області. Під час голодомору в 1933 році батьки померли, залишилось нас троє дітей — я і дві сестри.

В Німеччину на примусові роботи мене забрали в березні 1942 року.

Я потрапив на завод у місті Оберндорф, який називався «Маузерверке», — на ньому виготовляли зброю. Табір, в який мене поселили, був призначений тільки для слов'ян, в основному з окупованих територій Радянського Союзу.

Комендантом був безногий німець, певно, інвалід з фронту, на прізвище Брендель. Коли нас привели в табір, він виступив, наголошував на дисципліну та порядок, на те, що за порушення режиму, невиконання розпоряджень винні будуть суворо каратись, особливо суворо будуть покарані саботажники, злодії, а також втікачі. Перекладала виступ Ліся з Ленінграда. Заступником коменданта був поляк Маницький — людина жорстока, зла, безжалісна. Не кращим за нього були два поліцаї — Вася і Гриша, обое з Білорусії. Була ще наглядачка німка, яка завжди ходила з величезною собакою, жінка дуже зла, криклива, називала нас завжди тільки «російськими свиньми».

Табір був поділений на зони, в яких окремо жили остарбайтери різних національностей. У тій зоні, де я був, жили вивезені з України, переважно з Полтавської області. Всі вивезені з території Радянського Союзу носили на одязі нашивку із словом «Ost», а поляки — з буквою «P».

Робота на заводі була в дві зміни, по 12 годин. Вставали о п'ятій ранку, відразу виходили на подвір'я і шикувалися в колону для перевірки. Процедура її була довгою, перераховували по кілька разів, супроводжувалась завжди лайкою, ударами гумовими палицями. Взагалі режим був дуже жорстокий, нещадно карали за найменшу провину.

Для роботи видали нам спецвікку із якоїсь простої матерії та дерев'яні черевики і шкарпетки, в яких ми ходили цілий рік. На зиму додали ще куртки на ваті та шерстяні шкарпетки. Такий одяг нас не дуже захищав від холоду, тому зимою часто простуджувалися.

Їжу привозили на тачках, які охороняли два поліцаї. Одного разу хлопець, який віз тачку з обідом, вхопив картоплину і швидко з'їв. Поліцай його застрілив на місці. Жорстоко був також покараний Савчук Женя — за крадіжку сніданку у німця його повісили на очах у всього табору.

Після поразки німців під Сталінградом ставлення до нас трохи змінилось. Стали видавати по 20 грамів маргарину і 4 таблетки сахарину до кави на день. Трохи пом'якшала дисципліна в таборі, зняли вартових на баштах огорожі.

Відчувши пом'якшення режиму, ми вночі прокопували під огорожею прохід, вилазили з табору і ходили до бауєрів у приміських селах просити їсти. Майже скрізь, куди заходили, нам не відмовляли, щось давали — чи хліба, чи щось з овочів.

Під час однієї з таких вилазок я і ще три хлопці попалися в руки жандарму. Пішли ми вже в табір і несли з собою в торбах хліб. Жандарм відвів нас в свою управу і закрав у приміщенні. О шостій ранку нас завезли в гестапо. Тримали там три дні, били щодня гумовими палицями, шлангом чи кулаком. На третій день перед вечерею відвезли в табір і завели до коменданта на допит. Він також не поскупився на стусани та удари, а відпустивши в барак, забрав торби з хлібом, який був уже сухий. На другий день жінка коменданта відшукала нас і повернула хліб з торбами. Не знаю, чи вона все-таки пожаліла нас і вмовила чоловіка віддати хліб, чи, може, зробила це без його відома. Хліб той обійшовся нам дорого...

Моїм безпосереднім начальником був старий німець Шнайдер. Ставився він до мене добре, часом ділився своїм сніданком. Багато німців на завод приїжджали до праці з навколишніх сіл. Привозили з собою їжу і залишки завжди віддавали нам. Робили це так, щоб не бачив хтось із начальства, бо їм заборонялось давати їжу остарбайтерам.

Моїм обов'язком було підвозити до верстата металеві злитки, деталі. Деякі з них, особливо злитки, були важкі, я не завжди з ними справлявся. Трапилось так, що не зміг підняти тяжку деталь, тачка перевернулася і деталь упала на підлогу. Це побачив наглядч, підійшов і почав бити, змушуючи мене підняти цю деталь. Як я не намагався, підняти її не міг. Відчув гострий біль внизу живота, мені стало погано. В той день більше не здужав працювати. Біль

потім відчував завжди, коли доводилось щось піднімати через силу. Утворилась грижа.

Писати додому листи нам дозволялось, часом з дому отримували посилки. Були вони в основному з їжею, яка не псувалася довгий час. Отримання такої посилки було для кожного святом.

На початку 1944 року нам дали ще один вихідний день — суботу, тому стало трохи легше. Бауерам із сіл дозволили брати остарбайтерів із табору на вихідні дні до себе на роботи. Ми охоче йшли, коли таке траплялось, бо там нас добре годували, а це для нас важило більше за відпочинок.

У вихідні нам дозволяли виходити з табору в місто на прогулянки, але групами. Разом з добавкою маргарину та цукру нам стали видавати по двісті грамів тютюну на місяць. Це було великим полегшенням для тих, хто палив, бо до цього часу єдиною можливістю трохи палити була знахідка в цеху чи в місті під час недільної прогулянки недопалка сигари. З недопалків робили цигарки. Той, хто не палив, міняв свій тютюн на хліб.

У 1944 році мене включили в групу навчання професії токаря. Відмовитись не можна було. Після закінчення навчання направили в пістолетний цех до сверлильного верстата.

Майстер дільниці був поганий, злий, бив за найменшу помилку чи поломку інструменту. Начальник цеху, навпаки, був непоганою людиною. Поступово я опанував необхідні операції — і працювати стало легше. Познайомився з німцями, з якими працював. Були серед них хороші люди, допомагали мені освоювати роботу.

Тяжке, нелюдське життя в бараках, погані санітарно-гігієнічні умови призводили до захворювань тифом. Хворих відокремлювали, але хвороба поширювалась і на інші бараки. Лікували чеські лікарі. Спалахи були в 1943 та 1944 роках.

У середині 1944-го посилились нальоти союзної авіації. Бомбили майже щоденно — і вдень, і вночі. Як тільки починався сигнал тривоги, всі бігли в укриття. Для німців були споруджені капітальні бомбосховища, а для нас — укриття із бетонних кругів. Коли над містом з'являлись літаки, ми бігли не до сховищ, а до кагатів з картоплею,

бруквою чи іншими овочами. Бомби падали скрізь, і були випадки, коли остарбайтери гинули, розплачуючись життям за ті овочі Але голод штовхав на ризик.

Страшний випадок трапився під час одного з таких нальотів. Коли пролунали сирени, сповіщаючи про наближення літаків, усі з цехів побігли. Але в одному якийсь начальник став на виході і наказав остарбайтерам повертатись на свої робочі місця. Я запам'ятав навіть прізвище німця — Ледель. І саме в цей цех влучили кілька великих бомб. Він був майже повністю зруйнований, обвалилось покриття, виникла пожежа. Під руїнами загинуло понад триста чоловік, багато було поранених.

У нашому цеху був перекладач Сергій, хлопець добрий, сміливо заступався за нас. За те, що вдарив наглядача-німця, йому присудили шість місяців тюрми. Він організував табірний підпільний комітет, головою якого став колишній підполковник радянської армії Азаров. Комітет допомагав остарбайтерам у скрутних обставинах, під час хвороби тощо. Про існування комітету мені стало відомо під кінець перебування в таборі.

На початку 1945 року, з наближенням фронту, робота на заводі поступово зупинялась. Нас перевели на демонтаж верстатів, різного обладнання. Демонтоване устаткування витягували з цехів та встановлювали в тару, готували до відправки. Але більшість його так і залишилось на території заводу. Фронт наближався швидко, а вантажити та вивозити це обладнання німці вже не були в змозі, та й не було вже куди його везти...

В середині березня місто зайняла французька армія. Більшість солдатів у військовій частині, що нас звільнила, були араби з Алжиру. Зустріч з ними була дуже теплою, нашим радощам, здавалось, не було меж. Закінчилась тяжка трирічна неволя!..

Після того, як втекли німецькі солдати, в місті на деякий час запанувало беззладдя. Цим відразу скористалися колишні в'язні таборів. Більше доби грабували склади з одягом, взуттям, іншими речами. Не обминуло це і деяких магазинів. На другий день французьке командування взяло ситуацію в свої руки, навело порядок. Грабунки припинились, встановилася дисципліна в таборах, налагодилось харчуван-

ня вчорашніх в'язнів, остарбайтерів.

Незабаром всіх з нашого табору пішки повели в місто Ромвель, що за п'ятнадцять кілометрів від Оберндорфа, і поселили в військовому містечку, яке займали раніше льотчики. Житлові будинки, звісно ж, не були схожі на бараки в таборі. В приміщеннях чисто, світло, ліжка з матрацами та хорошою постіллю.

Жили ми в цьому містечку шість місяців. Годували дуже добре, ми швидко поправились, покращало здоров'я, і ми не були вже схожі на тих в'язнів з таборів, вічно голодних, виснажених.

Організація життя в нашому новому таборі була на зразок військової. Нас розподілили на роти, батальйони, командирами стали колишні офіцери з військовополонених, одягнуті в радянську військову форму з погонами. Щоденно проводились стройові навчання. Розпорядок дня також на армійський зразок: з підйомами, відбоями, перевітками. Була організована художня самодіяльність, учасники її давали невеликі концерти, які сприймалися нами дуже охоче, бо після трирічної неволі вони були для нас святом, хорошою розвагою.

В цьому місті мені зробили операцію з приводу грижі. — операцію робив хірург з радянської зони окупації, а санітарками стали німецькі монашки.

Коли пройшли перші тижні в нових умовах і мешканці звикли до порядків та вивчили довколишню місцевість, почалися самовільні «вилазки» з табору. Потреби в цьому, звичайно, не було, бо їжі нам вистачало, але наявність вільного часу, відсутність якоїсь роботи, а головне — не досить тверда дисципліна та слабка охорона табору призвели до того, що табірники почали як по одному, так і групами ходити по селах, по дорогах у пошуках пригод. Траплялись і безчинства та грабунки, побиття місцевих жителів. Хоч це були поодинокі випадки, але пам'ять залишили вони про нас погану.

Коли настав час відправки нас в радянську зону, повели на залізничну станцію. На дорогу видали по дві буханки хліба та два пакети з консервами. Привезли в місто Цатхайм, уже в радянській зоні окупації.

Але дорога додому виявилась довжиною в три роки. Нас привезли в Краків. Цілий місяць жили в вагонах. На початку жовтня, нарешті, повезли в Радянський Союз. Привезли в Дрогобицьку область, у Новий Самбір. В цьому місті була зупинка три дні, а потім привезли в Борислав, на станцію Східниця. Тут розподілили на різні доботи. Я потрапив на будівництво різноробчим. Працював кілька місяців, а потім направили на Донбас, на будівництво хімкомбінату.

Додому повернувся в кінці 1948 року.

СЛІВИНСЬКИЙ Іван Павлович.
м. Рівне, вул. Соборна, 279, кв. 65.

ЗА ВЕЛІННЯМ ЖОРСТОКИХ ОБСТАВИН

Народився я в 1923 році в Кемеровській області, де прожив 16 років. В 1939 році переїхав на Кубань до батьків, які переселились туди трохи раніше. В 1940 році в багатьох районах Кубані сарана знищила майже всі посіви. Рятуючись від голоду, що насувався на потерпілі райони, я в січні 1941 року поїхав до тітки, батькової сестри, яка жила в селі Минківці тодішнього Вербського району, Рівненської області. Батьки мали переїхати згодом. В Славуті мене зняли з поїзда, бо не мав перепустки в Західну Україну. Але я все-таки доїхав до тітки. Відразу по приїзді мене влаштували на роботу на торфодобувне підприємство.

Коли німці зайняли нашу місцевість, я залишився у тітки на господарстві, допомагав їй. У тітки було п'ятеро синів. Один служив у радянській армії, четверо потім загинули в загонах УПА.

В червні 1942 року мене забрали на примусові роботи до Німеччини. Дорога тривала біля двох тижнів. Поїзд зупинявся в різних містах, в проміжних таборах проводили медогляд, санітарну обробку. Кінцевим пунктом подорожі було місто Фельберт. Тут був розподільчий пункт, з якого розподіляди вже на місяця роботи.

Мене направили до бауера Людвіга Баншайдта, неподалік від міста Гайлігенгауз. Працював у нього до осені 1943 року, виконував всі роботи, які є в господарстві на селі. Був я один, тому весь тягар роботи ліг на мене. Господарство було велике, роботи було багато і влітку і зимою.

Наші взаємини з хазяїном склались з самого початку не дуже добрими. Був він крикливий, скорий до лайки, нетерпеливий, сварився з будь-якого приводу. За той час, що я в нього був, крім щоденної роботи в полі, вдома біля худоби, я садив великий фруктовий сад. Всі ями для кількох сотень саджанців викопав сам. На руках поробились мозолі, а руки вночі нили. Дуже багато і тяжко попрацював на розширенні подвір'я за рахунок скелі, яка прилягала до

садиби. Цю скелю я розбивав ручним знаряддям, а каміння відвозив і складав в іншому місці.

Восени 1943 року мене від того бауера забрали і відвезли на ливарний завод в місті Фельберт. Причиною цього стала сварка з хазяїном. Викопану картоплю зсипали в шопі без воріт. Частина картоплі зсунулась назовні, і коли пішов рясний дощ, вона опинилася в калюжі, на неї лив дощ. Хазяїн наказав мені відкинути її в середину шопи. Але скільки я не відкидав вилами, вона знову зсовувалась назовні, причому суха, ще не намочена. Побачивши, що ця робота нічого не дасть, я пішов і сказав хазяїну. Він накинувся на мене з лайкою, вхопив мене за горло, хотів ударити. Я відштовхнув його від себе так, що він упав.

Тільки-но перестав лити дощ, як на подвір'ї з'явився поліцай, відшмагав мене по лиці руками і наказав зібрати свої речі. Відвіз він мене в місто Фельберт на ливарний завод. На цьому заводі мене призначили розвантажувати вагони з чавунними злитками та піском. На розвантаження одного вагона чотирма робітниками відводилось дві години. Робота ця була важка, все вручну, без будь-якої механізації.

Годували дуже погано, звичайна рідка юшка з брукви чи інших овочів, без жирів. Жили в таборі, огороженому колючим дротом. Бараки дерев'яні, з доповерховими нарами.

Завод часто бомбила авіація союзників. Під час одного з нальотів, коли наглядачі поховались у бункер, я пройшов непоміченим до огорожі, переліз назовні і, не помічений охороною, швидко віддалився від табору. Коли закінчився наліт, я був уже далеко. До ранку дістався Гейлігенгауза.

В цьому місті знаходився невеличкий табір, де стояло кілька дерев'яних бараків. Остарбайтери, які там жили, ходили до роботи без конвою, мабуть, тому мене не затримали, коли я зайшов на територію табору. Жили там в основному вивезені з Сумської та Вінницької областей, працювали на фабриці «КІК». Вони мене прийняли і запропонували залишитися з ними. Комендантом табору був німець на ім'я Пауль, людина хороша, добре ставився до остарбайтерів. Коли хлопці повели мене до нього, він погодився залишити мене в таборі. На фабриці мене призначили в цех контактного зварювання.

Харчування в цьому таборі було значно краще, ніж на ливарному заводі. Суп чи юшка були навіть з картоплею, часом траплялося щось схоже на м'ясо чи якийсь жир.

Кращими були також побутові умови в бараках. Хоч робочі зміни тривали також по 12 годин, але робота не така тяжка, як на розвантажуванні вагонів.

Минуло майже півроку. Одного дня мене викликали в кабінет начальника. Коли я зайшов, там був якийсь поліцай. Він підійшов до мене і запитав, чи його впізнаю. Це був поліцай з ливарного. Мені наказали зняти одяг, взяти з собою всі речі і йти за ним. Він відвіз мене в місто Фельберт, у табір ливарного заводу. В кабінеті коменданта кілька поліцаїв «провчили» мене добре, залишивши на пам'ять синці та добре нам'явши мені ребра. Після цього комендант дав скибку хліба і наказав йти знов на попереднє місце розвантажувати вагони. Приблизно так само «привітно» зустрів мене керівник розвантажувальних робіт, попередивши, що коли ще раз спробую втікти, концтабору мені не минути.

Але я втік у першу ніч, коли знов пролунав сигнал тривоги і охоронці поховались в укриття. Як і перший раз, мені вдалось без перешкод перелізти через огорожу. Пішов на трамвайну зупинку. Трамваї ще ходили, через тривогу один зупинився, чекаючи відбою. На зупинці було з десяток німців, серед них я помітив поліцай. Освітлення в темну пору доби не було ніде, бо заборонялось, тому мені не дуже загрожувало викриття.

Коли пролунав відбій, я сів у трамвай, не в той, де сів поліцай, бо він все-таки кілька разів поглядав на мене. Можливо, не хотів уночі мати зі мною мороку.

Вийшовши на кінцевій зупинці, я пішов у напрямку міста Вільфрат. Був намір знайти земляка, хлопця з нашого села, який працював у бауера. В мене була його адреса, і ми з ним вже листувались. Звати цього хлопця Василь Мирецький, тепер він проживає в нашому селі.

На ранок я знайшов село і садибу бауера, де працювали Василь і ще один хлопець. Коли вони довідались, що я втік з табору, розповіли своєму хазяїну і попросили, щоб залишив мене в себе. Хазяїн був, напевно, людина хороша, бо погодився, хоч це був ризик для нього.

Тепер нас було троє, але роботи вистачило для всіх. Працював я добре, старався сподобатись хазяїну. Але через деякий час він сказав мені, що треба поїхати в місто і зареєструватись. Можливо, там домовився, а може, пе-

редумав, але я злякався і вирішив не їхати — як-не-як, мене можуть відправити в табір. Вночі втік у сусідній ліс. Був березень (1944 року), ночі ще холодні. Коли кінчилась їжа, яку хлопці дали, я через чотири дні змушений був вийти до людей і спробувати знову влаштуватись у якусь селі. Дійшов до села Гезель. На подвір'ї якогось бауера побачив хлопців, зрозумів, що вони остарбайтери і підійшов до них. Це були хлопці з України. Мене ніхто з німців не побачив, і вони вирішили мене не деякий час заховати, а там буде видно... Хазяїн їх був глухонімиий, людина непогана, і хлопці сподівались, що все владнається.

Та мене все-таки помітили німецькі дівчата, які працювали в того ж бауера, і, напевно, сповістили поліцію. Через кілька днів приїхали з гестапо і мене забрали.

Привезли в місто Вільфрат. Прізвище я своє справжнє не назвав. Це було вже друге придумане прізвище, бо і після першої втечі я назвав не своє прізвище. Але гестапо перевірило всі мої речі, одяг і в полі пальта знайшли шматок конверта, якого я отримав з дому.

Таким чином німці встановили моє прізвище. Посадили мене в приміщення, схоже на щілину між стінами. Тримали недовго, але дісталось мені там добре, ще довго відчував по всьому тілі удари палками.

Затим відвезли в концтабір у місті Дюссельдорф. Табір дуже великий, було в ньому багато тисяч військовополонених з різних країн. Але найбільше — з радянської армії, були також штрафники-остарбайтери. Табір поділений на окремі дільниці, перегорожені між собою колючим дротом.

Разом зі мною в табір привезли чоловік двадцять штрафників. Що таке концтабір, напевно, описувати не треба, про це тепер знає кожний. Страшні, нелюдські умови, жорстоке ставлення до в'язнів, голод, хвороби, побої, знущання. Щоденно з табору вивозили тих, хто не витримав цих нелюдських умов, або був убитий за якусь провину чи без неї.

З табору нас водили копати якісь підземні лабіринти під горою. Спочатку викопали сходинки вниз, а потім копали розгалуження, схоже на вулиці під землею. Видобутий ґрунт виносили на носилках назовні. В підземні лабіринти зносили залізобетонні балки, плити і закріплювали стіни, перекриття. Знесилені, хворі люди ходили повільно,

часом падали і не мали сил підвестись. Наглядачі, охорона криками, лайкою, гумовими палицями підганяли — швидше, швидше! Голодні, знесилені люди часом намагались вкрасти зі складу чи кухні якусь брукву або картоплину. Якщо це помічала охорона, кара була жорстокою — били нещадно, часом до смерті.

Десь через місяць після мого прибуття, на місто обрушився сильний наліт авіації. Наш табір був повністю зруйнований. Багато в'язнів, які не мали вже сил втікати в укриття або не хотіли ховатись, загинули від бомб та вогню.

Ховались під час бомбардувань у траншеях, перекритих залізобетонними плитами, засипаними землею. Кожний в'язень мусив брати з собою одягло. За цим слідували охоронці — шуцмани в кожному бараці.

Вранці, після нальоту, ми вийшли з траншей. Картина була жахлива: всі бараки згоріли або розломані вщент, серед згарищ багато обгорілих тіл, серед уламків — розірвані, скривавлені тіла в'язнів.

Нас, штрафників-остарбайтерів, вивели з табору на площадку, вкриту травою, і без їжі та води тримали там три доби.

На четвертий день дали по черпаку горохового супу. Після полудня приїхали автомашини, і якийсь німець відібрав два десятки в'язнів, серед них мене, і наказав сідати в машини. Завезли нас в невеликий табір для остарбайтерів-штрафників у тому самому місті Дюссельдорф. Я отримав номер 120. В таборі дали нам їсти — звичайної баланди, після їди наказали прибирати територію.

Життя в цьому таборі стало ще гіршим, ніж у попередньому. Після повернення з роботи та отримання їжі нас змушували виконувати різні фізичні вправи. Ставили в шеренгу один за другим і останній мусив між ногами передніх пролазити і швидко ставати першим. Робити це треба було швидко, бо поряд ішов поліцейський і, того, хто виконував це, на його погляд, не дуже швидко, бив гумовою палицею або шлангом. Такі вправи проводились щоденно.

В 11 годин вечора, коли всі полягають, у барак заходив поліцей і комендант наказував виставляти ноги для перевірки. В кого визнають, що брудні, б'ють по ногах палицею. Треба бігти швидко до умивальника надворі та мити ноги.

Якщо хто не встиг взутися, щоб уникнути ударів, то мусив повертатись босими ногами. Тоді знов удари, якщо ноги після миття були забруднені землею.

Посеред ночі часто доводилось тікати в укриття. Один поліцай стояв на виході і бив палицею тих, хто вибігав без одіяла, а інший гнав палицею з другого кінця бараку. Потім поліцай перевіряє, чи всі взяли одіяла. Якщо хоч один вийшов без ковдри, після нальоту вишиковували весь барак в дві шеренги одна до одної лицем і змушували робити «помпу» — присідати і вставати з витягнутими руками.

А вранці знов треба було йти до праці колоною за п'ять кілометрів від табору. Якщо хтось нахилився за недопалком чи загубленою шкуринкою хліба, отримував удар палицею.

Якось під час розчистки вулиці після бомбардування я побачив збоку в руїнах щось схоже на кусок шкіри від ковбаси. Попросив охоронця, щоб дозволив мені відійти на хвилинку. Але він не дозволив, і я самовільно підбіг і взяв ту шкірку. Істн її не міг, бо вона була чимось забруднена. Коли повернулись у табір, охоронець сказав про це коменданту. За цю «провину» я отримав 25 ударів гумовою палкою.

Одного разу, вийшовши з бараку, я побачив на східцях комендатури коменданта. Він покликав мене і, коли я підійшов, ударив по голові гумовою палицею, повернувся і пішов у будинок.

Ставати в колону треба було швидко, тому не завжди встигали заправити як слід постіль. Я в колоні стояв у першому ряду, і якось, не встигнувши застелити постіль, тихенько попросив нашого перекладача Ваню зайти в барак і застелити нару. Це помітив поліцай, підійшов, ударив мене по губах в'язкою ключів від воріт з такою силою, що аж кров бризнула з лиця. Я ледве втримався, щоб не кинутись на нього, але схаменувся. Після того не зміг йти на роботу, повернувся в барак і ліг на нару. Саме тоді в барак зайшли поліцай, комендант і той начальник, що звернув на мене увагу ще в попередньому таборі. Він, напевно, мене впізнав, бо коли поліцай кинувся до мене і зіштовхнув з нари, запитав, чому я лежу, що болить. Вислухавши мене, промовив: «лягай», а коменданту сказав, щоб мене не зачіпали. Я ліг на нари і по-

думав, що часом і кати дозволяють собі бавитись у милосердя.

Пролежав я два дні, мене не зачіпали, але і не давали їсти. Я зрозумів, що поки не вийду працювати, їсти не дадуть, а коли вже не зможу сам встати, відвезуть туди, звідки не повертаються. На третій день я вийшов і став у колону. Ноги тремтіли, в голові наче вітер шумить. Прийшовши в колоні на будівництво, я впав. Підбіг охоронець і замахнувся гумовою палкою. Але, глянувши на мене, опустил її і спробував мене підвести. Зрозумівши, що я не зможу працювати, а бити немає по чому, одні кості, з лайкою відійшов.

Повз нас проходили німці — жінки, чоловіки. Я став просити що-небудь їсти. Вони з острахом дивились на мене, прискорюючи крок, боялись накликати на себе біду. Одна жінка непомітно кинула талон на хліб. Хоч використати я його не міг, але взяв і поклав у кишеню своєї смугастої куртки. Інша жінка все-таки відважилась підійти ближче і непомітно для поліцейя кинула мені бутерброд. З'їв я його в одну мить, ковтав не жувавши, забув про все на світі, в ту мить я бачив тільки той невеликий кусень змащеного маслом хліба. До кінця зміни я лежав, і з вдячністю думав про цю жінку, дякуючи їй у думках за той хліб, який дав мені сили піднятися на ноги. Увечері в таборі мені дали вже їсти черпак юшки.

З того дня пройшло небагато часу. В комендатурі щось зникло. На подвір'ї вишикували увесь табір і стали обшукувати всі кишені. І в мене знаходять забутий талон на хліб. На запитання, де я його взяв, відповів, що знайшов на будівництві. Але це не допомогло. Мене завели в спортзал, де тренувались німці, поставили біля козла і наказали робити «помпу» — присідати і вставати з витягнутими вперед руками. Поряд стояв охоронець і не давав затримуватись, відпочити, рахував мої присідання. Після якогось там разу я впав на підлогу, тіло все було в поту, руки і ноги корчилились як у припадку.

На будівництві я носив бетон і розчин на поверхи. Посудину, наповнену вщерть, двоє піддавали мені на плече, я ніс на потрібний поверх, а там також знімали з плеча. До кінця зміни в мене вже все тіло нило, ноги тремтіли.

Одного разу нас повезли в місто Кетвіц на розбирання

руїн. Одна бомба неподалік вокзалу, заглибившись у землю, не вибухнула. Нас, кількох чоловік, привели на те місце і наказали відкопувати бомбу. Німці відвели машину, на якій нас привезли, далеко від бомби і самі поховались. Тільки ми почали копати, як пролунав сигнал тривоги, а згодом з'явилися літаки, почалося бомбардування. Ми кинули роботу і лягли за купи звалищ зруйнованого будинку. Один з винищувачів, стріляючи з кулемета, пролетів над нами і тим місцем, де ми працювали. Раптом пролунав страшний вибух, грудки землі та уламки долетіли аж до місця нашої укриття. Коли все вщухло, ми побачили, що на місці, де знаходилась невибухнула бомба, була величезна яма, на дні якої вже виступала вода.

Поряд з нашим табором був дім німця Вільгельма Клюгера. Під час одного з нальотів авіації бомба пошкодила будинок --- і німець попросив у коменданта двох в'язнів для ремонту. Німець вибрав мене і хлопця з Кривого Рогу. Працювали ми добре, німець по-людськи нас годував і, коли закінчили, домовився з начальством табору, щоб нас залишили працювати в його авторемонтній майстерні.

Наш новий хазяїн влаштував нас в інший табір, на околиці. В майстерню, що знаходилась у центрі Дюссельдорфа, ми їздили трамваєм. Коли проїжджав щоденно біля концтабору, в мене стискалось серце від згадки про ті страхоття і від жалю за тих, хто там перебував.

За роботу хазяїн нам трохи платив, бо потрібно було сплачувати за проїзд у трамваї, та ще залишалось дещо на дрібні витрати. Життя моє змінилось на краще, я поправився, став схожий на людину.

Якось надумав поїхати в місто Гейлінгенгауз, за 20 кілометрів від Дюссельдорфа. Хазяїн нам дав дозвіл, я припас трохи хліба і поїхав. Їздити в поїзді оstarбайтерам не дозволяли, і я зумів пройти на територію і віддати хлопцям хліб. Але на зворотньому шляху мене затримав поліцай і відвів у тюрму. Випустили мене через три дні. За цей час мені добряче нагадали, що таке ув'язнення і допити. Ще добре, що хліба вже не було при мені.

Працював я в майстерні у Клюгера до кінця березня 1945 року. Коли фронт наблизився до Дюссельдорфа, наш табір вишикували в колону і повели за місто. На березі ріки зробили зупинку, саме біля зупинки трамвая. Коли

підійшов трамвай, ми з Василем зайшли на другий бік вагона і тільки-но той рушив, скочили на підніжку і вчепились за поручень. Трамвай довів до кінцевої зупинки на околиці міста, а далі дійшли без затримки до Клюгера. Він видав посвідчення, що працювали в його майстерні, і ми, зібравши свої речі, пішли.

Я вирішив іти в Гейлінгенгауз, у табір фабрики «КИК», де я вже був після втечі з ливарного заводу, — там були знайомі остарбайтери.

Ні в дорозі, ні в таборі ніхто мене не затримав. Фронт був уже дуже близько, і на нас не звертали уваги. В таборі я знайшов своїх знайомих, там і залишився.

17 квітня місто зайняли американці. Всіх остарбайтерів позвозили в табір у місто Лінторф. Були ми там до серпня. Годували американці нас дуже добре, непогані були також умови в бараках, де ми жили. Багато можна було б розповісти про ті місця, проведені в таборі.

В серпні нас перевезли в радянську зону окупації, в місто Альтенграбов, у табір для військовополонених. Поселили в ті ж бараки, спали на голих нарах без постелі, їли майже те саме, що при німцях.

Кожний день проводили з нами стройове навчання. Ходили ми по вулицях строем, співали пісні по команді «запевай», вчилися військової справи.

У цьому місті довелось побачити кладовище, де поховано багато тисяч військовополонених. Я не зміг його обійти до кінця, кров холола в жилах, коли дивився на безконечні ряди траншей — братських могил.

У цьому таборі нас тримали майже два місяці. В кінці вересня пішки повели за 45 кілометрів до міста Бранденбурга. Там у таборі — знов та ж стройова муштра з піснями.

16 жовтня нас посадили на автомашини і повезли на батьківщину. 18 жовтня ми були вже в західній Білорусі, в місті Береза Картузька, в таборі для репатріантів. Коли автомашини зупинились біля табору, я і ще шість хлопців непомітно сховались у кущі біля дороги, а коли всі від'їхали, пішли в ліс. Нашу втечу ніхто не помітив.

Ішли ми десять днів через ліси, золота, від села до села. Їсти просили у людей, децо ще знаходили на полях. На десятий день вже були біля Луцька, в селі Городниця. З цього села був один із нас, звався Василь.

Далі ми пішли в напрямку Дубна. По дорозі я продав туфлі і заплатив шоферу вантажної машини, яка йшла в напрямку Львова, через Дубно. Всі хлопці були з Дубенщини. Я доїхав до Верби, а звідти пішки подався до свого села Манківці. 28 жовтня був уже вдома.

МУЗИЧУК Іван Григорович.
селище Смига, Дубенського району,
Рівненської області.

МАЛІ В'ЯЗНІ

Сьогодні я згадую про ті далекі, тяжкі роки свого дитинства — і перед моїм внутрішнім зором проходить, мов на екрані, все пережите. Ми, діти війни, відчули на собі всі її страхиття. Ми знаємо, що таке свист і вибухи бомб та снарядів, завивання сирен, страшні пожежі, кров і смерть людей під зруйнованими будинками. Ми знали, який смак має голод, який солодкий кусок їжі, знайдений на смітнику.

Свист та вибухи бомб, снарядів я пізнала ще вдома, в місті Дубні, де проживала наша сім'я. Пам'ятаю, як під час артилерійського обстрілу міста німцями ми перебігали вулицю Млинівську, щоб знайти захист за кам'яною стіною бойні, нині — продуктового магазину. Та не всі тоді добігли до рятівної стіни: нашу сусідку, разом з хлопчиком на руках, вибух розірвав на шматки.

В кінці лютого 1944 року, коли стало відомо, що німці забирають з Дубна людей для відправки до Німеччини, ми переховувались у нашої родички. У неї в хліві був великий льох, де ми і заховались разом з іншими сім'ями. Але німці знайшли нас. Солдат направив дуло автомата в льох і наказав усім вилазити. Ми вийшли на подвір'я. Наша мама встигла взяти вузличок, якого вона з собою завжди брала. В ньому були коржі та одяг для дітей. Так нас під дулами автоматів повели вулицею. З інших вулиць також виводили людей, хто в чім був, брати з собою не дозволяли нічого. Всіх нас завели в Бернардинівську церкву, нині Свято-Миколаївський собор. А вночі, на вантажних автомашинах повезли в напрямку Верби. На станцію Верба вже було завезено багато людей, всіх загнали в вантажні криті вагони, брудні, не вичищені після різного вантажу. Так почався наш шлях до Німеччини.

Були різні пересильні табори, були зупинки на станціях, де нас виганяли на короткий час, з вагонів, шикували в шеренги. До нас підходили німці, розглядали нас, як невільників на ринках. Це були, напевне, хазяї із довколишніх сіл, які вибирали собі робітників. Нас чомусь ніхто не брав, можливо, їх не влаштовувала така робоча сила, — мати з трьома дітьми і старою бабусею.

Потім знову надходила команда сідати у вагони — і поїзд рушав далі на захід. 2 березня 1944 року нашу сім'ю та тітку Ганну привезли в місто Дрезден. Тут ми стали малими в'язнями. За час перебування в таборі не знали дитячих ігор, не бачили іграшок, не тримали в руках книжок.

Ми дуже швидко стали «дорослими дітьми» з блідими, худими обличчями, сумними, голодними очима, в яких не було дитячої посмішки. По наших худих, тоненьких поста- тях неможливо було навіть встановити наш вік.

Жили ми в таборі, який був огорожений високим дере- в'яним парканом з колючим дротом зверху. Стояли великі ворота і прохідна, де завжди сиділи чергові охоронці. У нас збереглись хороші, теплі спогади про двох з них. Не знаю їх імен та прізвищ. Одного з них, маленького зросту, ху- дого чомусь дорослі прозвали «Курочка», а другий був, на- впаки, високий, гарний на вроду і без руки. «Безрукий» — так прозвали його. Коли з них хтось вартував, то ми, діти, могли ненадовго вийти за ворота табору. Нам дуже хотілось побачити, що там робиться за межами нашого табору, пройтися вулицями чужого і ворожого нам міста, побачити його жителів, магазини, будинки.

Але найчастіше нас у місто гнав голод. Наскільки це бу- ло для нас тяжке відчуття! Лягаєш — хочеш їсти, встаєш — хочеш їсти і цілий день думаєш тільки про їжу. Брук- ва і кольрабі не могли вгамувати наш невтихаючий апетит.

Наша тітка Ганна працювала на кухні, допомага- ла готувати їжу. Іноді удавалось потрапити туди. Ми до- помагали витирати підлогу, посуд, чистити відварену кар- топлю. Нам потрібно було акуратно зняти з нї шкірку. Ось цією шкіркою ми ласували. Щоб з'їсти картоплину, годі було й думати, а тим більше — вкрати, щоб принести в барак. Тут цього не прощали. Ми всі знали про випадок, ко- ли за вкрадений огірок для дитини один чоловік був роз- стріляний.

Я, як тепер, пам'ятаю приміщення кухні: на плиті в ве- личезному казані кипить вода. Тітка Ганна кришить кусоч- ками брукву і кидає в казан. Старий сердитий німець-кухар приносить відро крохмалю. Він його тітці Ганні не довіряє і висипає в казан сам. Тітка великим черпаком намагається розмішати цю суміш, їй важко, крохмаль збивається в грудки. Ще довго вона з великим зусиллям орудує черпаком.

Прийде обідня пора, всі отримують черпак цієї юшки і скибку хліба. Дітям давали крайні маленькі кусочки хлібини — окрайці.

Моя старша сестра Валя — їй було тоді 13 років — брала мене часто з собою і ми йшли просити їсти. Мені було лише 7 років і німки більше жаліли. Ми ставали десь на вулиці, біля магазину і чекали милостиню, або заходили в будинки.

Давали нам переважно щось з продуктів, найчастіше окраєць хліба. Ми його ховали в торбинку, а в холодну пору, коли були вдягнені, клали кусочки хліба за підкладку пальта.

Пам'ятаю, як, бувало, йдемо вулицею, німецька жінка побачить нас, вибіжить з кульочком, покладе його біля ого-рожі, а сама мерщій втікає назад в будинок, щоб сусід не побачив. Вони також боялись один одного. Але траплялись і такі, що цькували нас собаками.

Мої сестри розповідали про випадок, який трапився з ними. Зайшли вони в один дуже гарний будинок. Зустріла їх немолода, але ще дуже гарна жінка. Закликала в хату, завела в убиральню і дала чаю з хлібом. Бачачи їхні худі тільця, в чай поклала по ложці смальцю. І все промовляла: «гут-гут, пийте, будете поправлятись, не будете хворіти». Втлумачуючи їм це, весь час тривожно виглядала, чи ніхто в хату не йде. А потім вивела дітей через садок і пояснила, що в неї чоловік дуже великий начальник і сердитий. Старша сестра вже трохи навчилась розуміти по-німецьки і зрозуміла, що німка їм намагалась пояснити.

Німець «Курочка» під час свого чергування дозволяв дітям заходити в приміщення для вахтерів. Там на столі стояли ящики, в яких в алфавітному порядку лежали картки на остарбайтерів. Він нас пригощав якимись круглими кульками, можливо — вітамінами чи цукерками.

Так минули літо і осінь 1944 року, настала зима. До нашого голоду приєднався холод, дощ, сирість. Виснажені голодом, погано вдягнені, ми дуже мерзли, почались захворювання. Кашляли всі, наче завідні. Здавалось, цей сухий, надривний кашель, що виривав з грудей усе, ніколи не скінчиться.

Вночі лягали всі разом з мамою на одній нарі, притулившись тісно одне до одного, щоб зігріти промерзлі тіла. Наша мама, коли йшла на роботу, нам залишала половину

своєї скибки хліба. Вона бачила, як ми страждали від голоду, на собі економила, відривала від себе половину свого пайка, щоб другу поділити між нами.

Весна принесла нібито якоесь полегшення. Ми виходили з бараків, ледве-тягнувши за собою тяжкі, мов олов'яні ноги, вибирали сонячне місце і грілись. Нас вже ніщо не цікавило, ми дримали на сонці, мов старі бабусі.

Найтяжчі дні настали, коли почалися майже безперервні нальоти американської та радянської авіації і бомбардування.

Суцільне завивання сирен, свист і вибухи бомб, гуркіт літаків, обвали багатопверхових будинків, страшні пожежі. Крик і плач. Сотні живими похованих під руїнами будинків людей. І таке страхіття, таке пекло — кожний день та кожну ніч.

Одного разу вночі ми всі посхоплювались від гуркоту літаків, вибухів бомб. Бомбили залізницю, на якій працювала наша мама.

Перелякані, ми разом з іншими вийшли з бараків у двір табору. Горіло, здавалось, вся залізниця. Бомби влучили в ешелон з паливом. Зі страшним гуркотом піднімались вгору бочки з паливом, розривались в повітрі і вогняним дощем поливали все навкруги. Вся територія була переорана вибухами бомб, скрізь глибокі ями та земляні кучугури. Ми спостерігали за цим і нас трясло мов у лихоманці, не знали, що робити, куди ховатись.

При черговому нальоті впали на наш табір запальні бомби, виникла пожежа. Горіло все місто, про рятування наших бараків ніхто не думав. Вдень, коли пожежа в таборі затихла, нас перевели в якоесь велике приміщення, що нагадувало театр. Тут були сцена, декорації, піаніно.

З цього часу ніхто до нас, дітей, не мав діла. Цілі дні ходили ми по згарищах у пошуках їжі. Після кожного бомбардування німці приводили військовополонених та оstarбайтерів на розчищення завалів. З-під уламків зруйнованих будинків витягали людей, ще живих або поранених, та трупів. Вулиці зчищали — і все вивозили за місто. Ось там, на тих звалищах можна було знайти щось їсти: куски обгорілого хліба, цукру, шматки сала чи ще щось, що потрапляло з розбитих домів, магазинів.

Наш новий табір знаходився на околиці міста, і ми, діди, відшукали таке звалище і ходили туди, копирсалися

в тому смітті, щоб щось знайти їстівне. Ходили туди доти, доки з каміння, кусків цегли та сміття не витягли людську ногу. Після цього більше туди ми не ходили.

Тепер, коли нас ніхто вже не затримував і не дивився за нами, як тільки починалась тривога, ми бігли в поле, яке було недалеко. Наша бабуся залишалася у будинку, бо втікати не здужала і говорила, що вона вже стара і їй байдуже, що з нею станеться. Як тільки починався наліт, ми відшукували якесь заглиблення, лягали і щільно тулились до землі, не піднімаючи голови і заплющивши очі. Коли починалось бомбардування, ми, двоє менших сестер, голосно кричали чи плакали, а старша сестра Валя вголос молилася.

Звільнили нас радянські війська. Додому добирались довго і важко. По німецькій землі йшли пішки. Старих та немічних, таких, як наша баба, везли на підводах. Частину шляху везли нас на військових автомашинах, на підводах, а потім поїздом в товарних вагонах.

Хатина наша залишилась не зовсім зруйнованою, але без вікон, облуплена. Якась жінка з дитиною поселилась у порожній сусідній хаті, а в нашій поставила свою корову. Дружно взялися ми за відбудову хати, щоб можна було в ній жити. Кінчилась війна, і з тої хати ми пішли з сестрою Валею в широкий світ. Обое закінчили Дубенське педагогічне училище, згодом здобули вищу освіту, присвятивши своє життя вихованню і навчанню дітей.

Тепер я бабуся, маю четверо онуків і всією душею, всім серцем бажаю їм ніколи не бачити того всього, що довелося бачити та пережити мені...

КОРНІЙЧУК Людмила Олексіївна.
м. Дубно, вул. Забрама, 46.

ЗМАРНОВАНА МОЛОДІСТЬ

Народився я в 1917 році в с. П'ятигори, Здолбунівського району на Рівненщині. Наш край на той час був під владою Польщі, і мене, коли виповнився 21 рік, призвали в польську армію, бо саме такий вік за польськими законами підлягав призову. Служив я в піхоті в Кракові. Коли почалася друга світова війна, я в перші дні потрапив у полон до німців. Везли нас, військовополонених, кілька днів, тільки ночами, з зупинками на цілий день. Остання зупинка була в місті Лансдорфі, де знаходився табір для військовополонених. Був тільки початок тої страшної шестирічної майже війни, і таборів, які з'явилися згодом, ще не було. Нас помістили в табір, споруджений десь у першу світову. На території табору було велике, може з гектар, кладовище солдатів російської армії.

Перебував я в тому таборі небагато часу. Працював на різних роботах, у різних місцях: возили в міста чи села поблизу Лансдорфа. Тоді ще не було багато військовополонених, тому німцям через нестачу робочої сили доводилось мати якби пересувні робочі команди. Умови життя та праці в таборі були нелегкі, робота нам виділялась завжди тяжка, робочий день тривав дванадцять годин. Але все-таки ті умови були значно кращі, ніж умови, в яких жили і працювали потім радянські військовополонені в страшних таборах смерті. Деякий час ми ходили в польському військовому одязі. З приходом зими умови значно погіршали, поширились хвороби, допікав холод.

Через кілька місяців мене перевезли в табір для військовополонених під назвою «Гаусверд». Тут також працювали на різних роботах. Умови життя були тяжкі. Бараки зимою дуже погано опалювались, погрітись чи просушити одяг ніде. В бараках-дво-, або триповерхові нари, постіль поганенька, дуже рідко мінялась. Годували три рази на день, звичайною табірною їжею — кава рано і на вечерю, якась юшка чи суп в обід, часом якась каша чи картопля. Хліба — 300 грамів на день. Робочий день — дванадцять годин. Робота в основному на завантаженні та розвантаженні вагонів і автомашин.

В лютому 1941 року перевезли мене в місто Коментц, де працював на фабриці керамічних каналізаційних труб. Табір, умови життя в ньому та харчування мало чим відрізнялись від попередніх. В кінці квітня того ж року я отримав тяжку травму правої руки і потрапив у лікарню в місто Кенігсвартс.

В лікарні відрізали спочатку два пальці, а через дві неділі — ще одного. Залишились два пальці — великий і вказівний, але вказівний залишився недіючим назавжди. В лікарні я перебував чотири місяці, вийшов інвалідом.

Зрозуміло, вже не міг виконувати всяку роботу, де потрібні фізична сила і дві руки. З лікарні мене завезли в Дрезден і влаштували на роботу на меблеву фабрику в цех, що виготовляв шафи для військових казарм. Роботу підібрали таку, яку я міг виконувати одною рукою, — була для здорової людини не дуже складна, але для мене була тяжкою. Спочатку я ніяк не міг привичаїтись працювати лівою рукою. За зміну так стомлювався, що ледве ввечері добирався до своїх нар. Та поступово навчився користуватись і правою рукою.

На всіх роботах, де працював, доводилось зустрічати і бачити всяких німців. Більшість із них, особливо люди старшого віку, були звичайними, добрими людьми. Ставились до нас непогано, розуміли, що ми не винні, в міру своїх можливостей допомагали нам. Погані, навіть жорстокі зустрічались серед молодшого покоління та охоронців.

Майстер цеху ставився до мене добре, співчував мені. Він порадив звернутись до юриста в управлінні Арбайтсфронт Івана Строчького. Цей юрист обслуговував саме остарбайтерів з України. Вивчивши всі обставини, за яких я став інвалідом, юрист сказав, що є можливість звільнитись з полону і повернутись додому, навіть отримувати пенсію. Я вважався військовополоненим польської армії — можливо, цей статус був іншим, ніж статус військовополоненого радянської армії. Через деякий час я був звільнений і отримав дозвіл на повернення на батьківщину. 10 травня 1942 року був уже вдома, в своєму рідному селі.

Коли наше село звільнила радянська армія, я, певна річ, не був призваний — через інвалідність. Працював у селі, як і всі інші. Спочатку до мене з боку влади ні було ніяких претензій з приводу перебування в німецькому полоні.

Але в серпні 1948 року мене викликали в НКВД. Я був засуджений на 8 років — і мені довелося відпрацювати 6 років у таборах Кіровської області. Додому повернувся через 6 років. Тепер я отримав в СБУ довідку про те, що реабілітований і не скоїв у роки війни злочину проти свого народу.

СЕМЕНЮК Микола Федорович.
с. П'ятигори, Здолбунівського району.

НА ПРИМУСОВИХ РОБОТАХ

В травні 1942 року мене із села Молодово-II, Дубенського району, разом з багатьма дівчатами і хлопцями вивезли німці на примусові роботи. Везли в звичайних товарних вагонах, їли ми в дорозі те, що взяли з собою з дому.

Перемишль. Великий табір, за колючим дротом, вартові з автоматами. Пройшли санітарну обробку та медогляд.

Дальша дорога — через Краків, Берлін. Зупинки були короткочасні, дозволялось виходити з вагонів, не відходячи від поїзда. В Німбургу — розподільчий табір.

Я потрапив до бауера на село. Забрав він мене безпосередньо із табору. Господарство було не дуже велике, інших робітників, крім мене, не було. Господар, як і його сім'я, ставились до мене непогано, їв те ж саме, що й вони. Працював в основному на польових роботах. Була саме пора, коли на селі багато турбот. Робочий день розпочинався вдосвіта, о п'ятій, закінчувався біля дев'ятої вечора. Вільний час мав тільки у неділю — з обіду до вечора. Познайомившись із такими, як я, остарбайтерами, що працювали в інших господарствах, у неділю ходив до них, або вони приходили до мене. Хазяїн не забороняв цього—аби тільки ми поводитись пристойно.

Роботи випадало дуже багато, і в кінці дня я був завжди стомлений. Особливо тяжко було в жнива. Працювати вимагалось швидко, без перепочинку. Відразу по приїзді хазяїн видав робочий одяг — спецівку із простої тканини та дерев'яні черевики.

Праця на селі всюди важка, робочий день довгий, зате не доводилось голодувати. Однак пробути в бауера довеле не довго: відразу після збирання цукрових буряків мене перевели на цукровий завод у місто Геллісхен. Працював на пресах. Умови в порівнянні з тим, як жилося в бауера, різко змінилися. Тут діяли повсюдні дві зміни по дванадцять годин. В той тиждень, коли працював у першу зміну, треба було вставати дуже рано, щоб встигнути отримати сніданок, поснідати і вчасно розпочати роботу. Годували три рази на день: рано — кава, в обід

— суп та трішки якоїсь каші, на вечерю, крім кави, давали часом, навіть варену нечищену картоплю. Хліба, як звичайно, вділяли грамів 200 на день.

Барак, у якому ми жили, був дерев'яний, одноповерховий, з нарами. По прибутті на цукрозавод мені видали спецодяг і взуття. Вихідний день — неділя. Дозволялось писати листи додому. Але в місто з табору не випускали.

Працював до закінчення сезону цукроваріння. В січні 1943 року мене перевезли в місто Муна, на завод, що виготовляв артилерійські снаряди. Став у котельні допоміжним робітником. Паливо в печі закидали вручну, обов'язки важкі. Жили в таборі неподалік. Ходили без охорони. Табір не дуже великий, з десятків одноповерхових бараків. Двоповерхові нари з поганою постілью, слабке опалення... Годували: вдосвіта — кава без хліба, слабо засолоджена, в обід — черпак супу з брукви, часом з картоплі, дуже рідкий, увечері до кави давали одну хлібину на шістьох. Деколи до кави давали по вареній картоплині. Тут я збагнув, що таке невідступне почуття голоду, до знемоги, до відчаю.

В котельні нас працювало по кілька чоловік у зміні. Керував нами майстер, віком років п'ятдесят. Людина він був хороша, часом ділився з нами своєю їжею, розпитував про наші домівки, сім'ї. Казав нам, що він не фашист і осуджує цю війну. Начальником у котельні був військовий інженер, людина похмура й сувора. Майстер радив нам при ньому завжди робити вигляд, що працюємо, чимось зайняті. Хоч робота в котельні була нелегкою, але було затишно, тепло.

Однак працювати й там довго мені не довелось. Місяців через чотири одна піч вийшла із ладу — і мене звідти забрали. Потрапив на залізницю в тому ж місті. Спочатку працював на ремонтних роботах, а потім зчіплювачем вагонів. З приходом зими працювати стало й зовсім погано, особливо в мороз, коли деталі обмерзли і важко було з ними працювати. Через це отримав травму руки. Лікували в таборі, не працював три тижні. Затим на ремонтних роботах працював до початку квітня 1945 року.

Звільнили нас англійці. Тижнів зо два перед приходом англійських військ працювали на демонтажі верстатів та об-

ладнання на заводах міста, а потім взагалі перестали ходити на роботу, і нас ніхто не турбував... Про нас наче забули, англійців ще не бачили, а німецька адміністрація табору зникла. Щоб добути їжу, ходили по селах. Так тривало майже два тижні, і в цей час для довколишнього населення ми були справжньою бідую, божою карою. Ті, що ходили з табору за харчами, не завжди у німців їх просили. Були випадки, коли забирали силоміць із хліва якусь живність. Про це і не хотілося б тепер згадувати, але правду треба сказати. Припинились ці неподобства, коли німець, якого наші хлопці побили, поскаржився англійській адміністрації. Англійці заборонили вихід із табору, встановили охорону і взялися нас забезпечувати харчами.

Ще в той час, коли працював на залізниці, я кілька разів їздив у сусіднє місто Нейштадт до земляків. Саме коли побили німця і англійці встановили порядок у нашому таборі, я на велосипеді поїхав до своїх друзів у Нейштадт і вирішив там, у їх таборі, залишитись. Щодо велосипеда, то треба також признатись, що він був крадений. Табір був добре організований, добре годували. Через два тижні нас вивезли в інший, біля міста Нейбурга, неподалік границі з радянською зоною, — великий, розташований у лісі під горою. Він був ніби збірним пунктом перед відправкою в радянську зону.

Через декілька днів прибули представники радянського командування, а згодом нас вивезли в місто Магдебург, уже в радянській зоні окупації. Поселили в будинках, схожих на великі гаражі, з такими, як і в німецьких таборах, нарами і постілью. Годували нас значно гірше, ніж англійці.

Працювали на різних роботах в будівельній військовій частині. Мене і кількох хлопців призначили організувати щоденно бригаду дівчат і водити їх на будівництво пекарні.

Справа ця була нелегкою, бо до обідньої перерви на об'єкті з цілої бригади залишалось половина. Дівчата розбігались, не хотіли працювати, а командири частини не дуже цим цікавились.

У тому місті був також польський табір. Довідавшись про це, я і ще кілька хлопців з Західної України, які зна-

ли польську мову, вирішили видати себе за поляків і пішли до начальника табору просити, щоб відпустив нас у польський табір. Начальник дозволив. Але, вийшовши з табору, ми до поляків не пішли, а надумали добиратись додому, в Україну, самі по собі. Нам пощастило сісти в поїзд і дійхати до Берліна.

Іхали голодні, бо їжі не припасли, а просити боялись. У Берліні довго блукали, поки потрапили до станції, з якої поїзди йдуть на схід. Потрапивши на таку станцію, побачили, що там стоїть готовий до відправлення поїзд з поляками. Але сісти в той поїзд нам не вдалося, біля нього була охорона і ми побоялись, що нас затримують. Група поляків, що добирались також до станції, залишила візок на двох колесах, у якому везла свої речі. Ми забрали той візок і продали якомусь німцю за буханку хліба і кусок масла. З таким запасом їжі й розпочали подорож з Берліна додому. Іхали в товарних вагонах і на дахах. Істи просили на зупинках.

В Любліні сіли в поїзд, що йшов на Замостя, це неподалік від границі. Тепер залишилась найскладніша частина шляху: переїзд через кордон на територію Радянського Союзу. В Замості було багато поїздів. Про те, щоб сісти в якийсь пасажирський, не могло бути мови. В такий сідали тільки з квитками або спеціальними перепустками, біля вагонів ходили патрулі, та і в поїзді під час руху можливі були перевірки.

Нам залишалась тільки надія на товарний поїзд. Розпитавши в робітників, відшукали поїзд, який має йти через границю. Ми могли залізти в якийсь з відкритих вагонів і там заховатись серед вантажу. Але перед тим вирішили спробувати домовитися з машиністом локомотиву, щоб нас взяв у паравоз чи тендер з вугіллям. Машиніст погодився, за це ми дали йому ще досить хорошу сорочку.

Віддаль від Замостя до Рави-Руської невелика, і ми рано на світанку були вже на цій станції. Але тут нам не пощастило. Тільки-но відійшли від поїзда, як нас затримав військовий патруль.

Завезли в якийсь будинок, замкнули в кімнаті. Опівдні зайшов офіцер і почав допит. Після допиту під конвоєм повели в місто, завели в якийсь п'ятиповерховий будинок

з огорожею з колючого дроту і ґратами на вікнах. Там тримали нас два тижні. Допити проводились щоденно, часом по кілька разів на добу, були не завжди спокійні.

Нарешті, після всіх перевірок нам видали перепустки та квитки на проїзд додому, а 8 серпня 1945 року я був уже вдома...

МЕЛЬНИЧУК Герасим Андрійович.
с. Молодаве-2, Дубенського району.

ЗАВДЯКИ ПІДТРИМЦІ ДОБРИХ ЛЮДЕЙ

В Німеччині невелику групу остарбайтерів виділили на роботу в місто Лімбах. Чоловіки будуть працювати на ремонті залізничних колій, а жінки — впорядковувати прилеглу до колій територію. В цю групу потрапила і я з дітьми — старшій дочці було п'ятнадцять років, меншій — лише п'ять.

Нелегка робота, довгі переходи, голод дуже нас виснажували. Тому нерідко, повертаючись із роботи, ми ходили в сусідні селища просити щось поїсти. Я трохи знала німецьку мову і могла пояснити, що хочу їсти, попросити чого-небудь. І ніколи не було випадку, щоб мені відмовили. Німки завжди виносили щось поїсти, хоч на той час і в них було нелегко з продуктами.

Таким чином я познайомилася з двома німками. Одна з них була власницею невеликого магазину ковбасних виробів, друга — булочної. Ці жінки з першого погляду дуже доброзичливо поставились до мене. Я заходила до них, як тільки траплялась можливість, і вони кожний раз пригощали своїми виробами, а також давали для дітей у табір.

З наближенням зими нам видали теплий одяг, звичайно, уже старий і ношений. Хоч і нелегке було життя в тому таборі, але завдяки підтримці добрих людей, ще якимось витримували його. Та прийшла біда, яка розлучила з моїми дітьми, а мене загнала в концтабір. Неподалік від нас працювала група радянських військовополонених. Вони виконували роботу, як і ми, але умови життя їх були значно гіршими. Вони були худі, голодні, погано вдягнені, охороняли їх посилено, суворо. На роботу і з роботи водили під конвоем. Якимось вдалося наблизитись до них і поговорити. З тих пір часом, коли це вдавалось, я підходила до них. Одного разу двоє військовополонених сказали мені, що готуються до втечі, щоб пробиратись на батьківщину. Але для цього потрібно мати хоч трохи грошей і хліба. Вони просили допомогти їм.

При наступній зустрічі один з полонених передав мені листа — звернення до жителів нашого табору. Я заховала цей лист у сумку. Але в нашій групі виявився зрадник, який стежив за мною, під час зустрічей з військовополоненими, бачив, як мені дали листа.

Коли ми повернулися в табір, він відразу доніс перекладачу. Той змусив мене віддати листа, повів у кабінет коменданта, прочитав і переклав зміст коменданту. Вислухавши переклад, комендант оскаженіло накинувся на мене, кричав, кілька разів ударив по обличчю. А потім повів мене в гестапо. Побачитися з дітьми мені не дозволили.

В гестапо допитували, вимагали сказати, кому я обіцяла допомогу, хто ще брав у цьому участь. Допити були тяжкі. Крім биття, змушували робити фізичні вправи, аж до втрати свідомості.

Одного дня в камеру до мене вкинули якусь дівчину. Коли я підійшла до неї і підняла, то мало не збожеволіла: це була моя старша дочка. Її також забрали з табору в гестапо.

Тримали нас там три місяці. Нарешті, оголосили, що за вчинений злочин відправляють у концтабір. Всіх в'язнів гестапівці вишикували в колону, повели на залізничну станцію і наказали сідати в поїзд. Везли нас цілий день. Увечері поїзд зупинився, нас вигнали з вагонів і повели через поле у великий табір, з високою огорожею з колючого дроту, з вишками, на яких стояли вартові. В таборі стояли, здавалось, нескінченні ряди дерев'яних бараків.

Оголосили, що будемо проходити медогляд. По чотири в'язні заходили в приміщення, де за столами сиділи люди в білих халатах. Нас ретельно оглядали, перевіряли, чи немає якихось захворювань, особливо шкіряних. Потім постригли і повели в лазню, в якій була тільки холодна вода. Після миття дали одяг з нашитими білими хрестами та черевики на дерев'яних підшвах. Потім нам видали табельні номери. В мене був — 36452. З тої пори ми стали людьми без імені та прізвища, їх замінили номери.

Це був жіночий концентраційний табір Ревенсбрюк, неподалік від Берліна. Жили ми в бараках з двоповерховими нарами. Мені з дочкою виділили одне місце. Годували один раз на день — порція супу із брукви чи капусти. В неділю давали по п'ять варених картоплин. Дисципліна була

дуже сувора, навіть жорстока, карали за будь-яку провину чи неточне виконання розпорядження. На кухні працювали такі самі в'язні. Інколи їм вдавалось приносити кілька картоплин чи бруквин. Коли наглядачі це помічали, карали увесь барак. Будили нас серед ночі, ставили рядами перед баракком, і охоронець, проходячи вздовж рядів, бив нас батоном. Часто дехто із старших жінок не витримував і падав. Їх обливали холодною водою і, якщо котрась не піднімалась, її відносили кудись, і в барак вона більше не поверталась. Згідно з законом, в'язням не дозволялось звертатися до начальства з будь-яким запитанням, за це карали.

Я весь час думала, переживала за свою меншу дочку, що залишилась у таборі серед чужих людей у місті Кемнітц. І я наважилась все-таки запитати у наглядачки, як можна довідатись про мою доньку. У відповідь почула образливу лайку і отримала удар в обличчя.

Потяглися сірі, схожі один на один безрадісні дні. Крім страхіть та труднощів табірної життя, мене ще мучили думки про свою меншу дочку, переживання за долю малої, беззахисної дитини.

Одного разу нам оголосили, що на роботу в штрафтаборі в місті Тауха потрібно кілька сотень робітниць. На наше щастя, в число відібраних потрапили і ми з дочкою. Разом з нами були ще троє знайомих жінок. В одній із них, як і в мене, дитина залишилась у трудовому таборі.

Привезли нас на військовий завод, де виготовлялись снаряди для протитанкових гармат. Працювали під пильним наглядом есесівців. Чоловіки на верстатах свердлили отвори в заготовках снарядів, а жінки вставляли в них капсули, складали снаряди і вивозили до вагонів.

Одного разу я стала свідком жакливої події. Поляк, що сидів навпроти мене, просвердлив отвір не в тому місці, де належало. Можливо, він помилився, а може, і навмисне те зробив. Есесівець, який це помітив, схопив металеву палицю і став бити поляка по голові. Той, стікаючи кров'ю, впав на долівку. Його винесли з цеху, і більше ми його не бачили.

Довелось і мені відчути на собі есесівську «увагу». Якось, вивозячи візок до вагона, я присілі, чекаючи, пока його розвантажать, і, стомлена роботою та переживанням, задрімада. Прокинувшись від гострого болю, побачила, що есесівець стоїть наді мною, одною ногою наступив на мою ногу і нагайкою періщить мене по спині.

Війна наближалась до кінця. Серед нас поширювались чутки, що Червона Армія незабаром буде в Берліні. І ось однієї ночі нас розбудили, наказали вийти на головний табірний майдан і вишикуватись. Закутані в старі ковдри, простирадла, в що хто мав, ми стояли в світлі прожекторів, направлених на нас із сторожових вишок. Картина була страшна. Були такі, що ледь стояли на ногах. Над ранок їх вже підтримували під руки сусіди, що могли ще якось триматись на ногах.

Коли почало світати, нас повели за місто, невідомо куди. По рядах пішла чутка, що ведуть на захід. Там десь будуть побудовані величезні табори, в які звозять таких, як ми, щоб не залишати в місцевостях, які незабаром будуть зайняті Радянською армією. А щоб не годувати величезну кількість людей, їх у тих таборах знищують. А якщо і не знищать, то все одно мало хто виживе без їжі, в страшних, нелюдських умовах. Звичайно, такі чутки не додавали нам сил. І багато знесилених, хворих в'язнів, добитих такими чутками, падали на шляху і вже не могли піднятись.

Ми йшли пішки не один день, залишаючи на своєму шляху все більше жертв. Ночували в полі, просто неба. Мене підтримували думка про мою меншу доньку і палке, жагуче бажання будь-що вижити, щоб знайти її. Все інше мене наче зовсім не цікавило, не торкалося мене. Здавалось, що і холод, і голод мені не дуже допікали. Мене не цікавили ні ті населені пункти, що ми їх проходили, ні те, що взагалі діялось довкруги. Навіть лайка і стусани, а часом і удар охоронців мене не лякали. Я жила мов у якомусь тумані, відчуття реальності було притуплене. Одна думка, одне бажання — знайти доньку.

Одного ранку помітила, що кілька знайомих жінок, що ще вчора йшли за мною в колоні, кудись зникли. Як потім стало відомо, вони вночі втікли. Напевно, і охоронцям вже набридло йти з нами і пильнувати нас — і вони вже не так пильно охороняли і не так стежили за нами, як у перші дні.

Я цілий день, йдучи в колоні, думала про втечу жінок і, нарешті, вирішила спробувати щастя й собі. На шляху часто стали зустрічатись невеликі річки або меліоративні канали, тому було багато більших чи менших мостів. Цим

я подумала скористатись і, як стемніє, спробувати схо-
ватися під мостом. Щоденні переходи були довгі, і останнім
часом німці вели нас до повної темноти, напевне, поспішали
прибути до місця призначення. З планом втечі я поділилась
із жінками, що йшли поруч.

Незабаром настав слухний час, щоб спробувати здійсни-
ти задумане. В дорозі нас годували, як і в таборі, один
раз на добу. Ніякої кухні з нами не було. Кожний день
ми зупинялись біля якогось населеного пункту, з якого до
нас підвозили звичайну для нас їжу — баланду та хліба
по 200 грамів на людину. Миски та ложки ми несли з
собою. Трапилось так, що їжу нам підвезли вже досить піз-
но, сонце майже сідало за горизонт. Зупинились ми якраз
на березі річки, біля мосту. Поки ми їли, що нам під-
везли, небо затягнулося хмарами. Був уже початок квітня.
Стало набагато тепліше, але почастишали дощі. Передбача-
ючи незабаром дощ, охорона вирішила заночувати на цьому
місці.

Все складалось на користь нашого плану. Я з дочкою і
з жінками, які приєднались до нас, зайняли місце бі-
ля самого мосту.

Десь опівночі пішов дощ, рясний, як злива. З першими
краплями ми, одна за одною, швидко і тихо сповзли під
міст і причаїлись над самою водою. Виявилось, що
річка протікала через болото і берег був порослий лепехою.
Ми сіли купкою в цій лепесі, притулившись одна до одної
і стали чекати ранку, боячись навіть пошепки гово-
рити. На щастя, охоронці нас не помілили, а із наших, як-
що хтось і бачив, як ми ховались, я була певна, не ви-
дасть. Так ми просиділи цілу ніч.

Коли почало сходити сонце, почувлися голоси охоронців,
які будили людей і шикували їх у колони. Незабаром ко-
лони пройшли через міст і все затихло. Почекавши з півго-
дини, я обережно вийшла із свого сховища. Довкруги була
тиша, людей не було видно. Ми вийшли з-під мосту і пішли
понад річкою. Знайшовши невелику суху галявину посеред
болота, полягали на траві і стали обмірковувати, що нам
робити, куди йти і що говорити, коли нас затримують.
Вирішили, що треба йти в найближче село чи містечко
і казати, що ми начебто працювали на заводі, який під
час бомбардування був зовсім розбитий і що начальство

з нього втекло, а ми, залишившись самі, також втекли.

Коли підійшли до крайнього двору якогось селища, до нас вийшла жінка. Вислухавши нас, відвела до бургомістра. Не знаю, чи повірив він нам, але, вислухавши, наказав дати поїсти і трохи їжі на дорогу. Коли ми відходили, сказав, ще, може, і ми замовимо за нього слово, як прийде російська армія.

Подякувавши бургомістру, пішли далі. Ми прагнули дістатись до міста Кемнітц, до того табору, де залишилась моя донька. Успіх втечі та перша зустріч з людьми підбадьорили, вселили надію, що все закінчиться добре. Після спіданку та відпочинку додалось сил і впевненості в успіху.

Через кілька днів ми прийшли в невелике містечко, вже зайняте американськими військами. Коли нас затримали і довідались, хто ми і куди йдемо, відвели в магазин одягу і сказали, що можемо взяти все, що нам потрібно.

Ми могли залишитись у таборі для колишніх остарбайтерів, який створили американці. Але я з дочкою пішла далі. Решту шляху до того табору, де залишилась моя дитина, пройшли без особливих перешкод. Нас годували як американські солдати, так і німці.

Нарешті, підійшли до Вассершенка. Я готова була бігти, летіти, щоб швидше побачити мою дитину. Біля воріт табору побачили групу дітей. Свою дочку я впізнала скоріше серцем, ніж очима. Була вона дуже худа, бліда, зовсім пострижена. Так наша сім'я з'єдналась.

Потім були пересильні та фільтраційні табори, перевірки, дорога на батьківщину. Додому повернулась восени 1945 року.

ХАРЧЕНКО-АНДРІЄВСЬКА Валентина Михайлівна.

ЩЕ Й ВИСМОКТУВАЛИ КРОВ НАШУ

На примусові роботи до Німеччини німці вивезли мене в травні 1942 року. Виповнилось мені шістнадцять років. Коли в селі об'явили перший набір, мати порадила втікти в місто, де жили наші родичі. Це вдалося — і я перемакала час у родичів. Пройшло кілька неділь, мене ніхто не шукав, і нам здавалось, що лихо обминуло сім'ю. Та незабаром німці оголосили новий набір, і я була внесена в список для відправки до Німеччини. Довідавшись про це, знову втікла до родичів. Але на цей раз староста села попередив батьків, що коли не повернусь, то за мене заберуть матір. По мене приїхав батько і ми з ним уночі поспішили додому, щоб на ранок встигнути повернутись у село. Збір записаних до відправки хлопців і давчат був призначений на десяту годину.

Коли всі зібрались, підїхали підводи і нас повезли на залізничну станцію.

Прощання з рідними було коротке, були сльози, голо-сіння. На залізничній станції були вже сотні звезених з довколишніх сіл. Нас загнали в криті вантажні вагонні, позачиняли двері — і поїзд рушив на захід.

Першою зупинкою було місто Перемишль. Нам наказали вийти і стати в колони. Коли всі вишукувались, повели в табір. Табір був величезний, обгороджений колючим дротом, з вишками для охорони. На території табору було багато одноповерхових бараків та інших будівель.

Тут ми повинні були пройти медичний огляд, санітарну обробку. Під величезним навісом без стін нам наказали роздягнутись і увесь одяг здати на дезинфекцію. Одяг склали на автомашину і кудись повезли. Ми стояли зовсім голі, в розплетеними косами, бо так наказав офіцер. Неповдалік стояли німецькі солдати, дивились на нас весь час і весело реготали, щось вигукували.

Ми повернулись було до них спиною, але один лаmanoю російською мовою наказав повернутись лицем. Ми стояли на-

лякані, не повертались, хоч наказ прозвучав ще кілька разів у більш погрозовому тоні.

Побачивши, що ми не виконуємо наказу, офіцер взяв шланг, відкрив кран і став поливати нас холодною водою. «Тихо!» — закричав офіцер і, відкривши ще більше кран, продовжував обливати водою. Ми поступово, одна за одною стали повертатись до солдатів лицем. Вони вигукували якісь слова, весело потішаючись над нами. Один з них підійшов до нас і почав пояснювати, що маємо робити. Ми ставали в шеренгу одна за одною, підходили до котла і схиляли над ним голови. Солдат черпав якусь рідину і поливав нею. Вона текла на лице, в очі, по тілу. Стояти над котлом треба було кілька хвилин. Коли німець вважав, що вже досить, він вигукував «воші здох» і відпускав від котла. Після того, коли всі пройшли цю процедуру, нас повели в лазню митись, видали по куску мила на десятьох. З лазні, мокрі, печесані, ми вийшли на подвір'я. Там уже лежав розкиданий рядами наш одяг. І тут знов почалася розвага для німців: ми, голі, ходили по рядах і шукали свої речі. Все було перемішане, доводилось перевертати чужий одяг... А німецькі солдати знову сміялись, підганяючи нас: швидше, швидше. Такий же порядок санітарної обробки та миття був і для хлопців, яких мили поряд із нами.

Коли дезинфекцію і миття було закінчено, нас вишуквали в колони і повели на станцію, наказали сідати в вагони.

Завезли в Чехію, в місто Яблонець, яке німці перейменували в Габльонц. У цьому місті розподілили на фабрики і заводи, декого на сільськогосподарські роботи. Я потрапила на завод електроприладів, у цех гальванічний, разом з дівчиною, вже старшою, із нашого села — Марією Костик. У нас були однакові прізвища і ми вирішили назватись сестрами — щоб нас не розлучали.

Робота на заводі була в дві зміни, по дванадцять годин. Умови в «гальванічці» дуже тяжкі. Цілу зміну, взимку і влітку, в гумових чоботях, скрізь кислоти — і в ваннах, і на підлозі. Кислота роз'їдала тіло, її ми вдихали з повітрям, від чого часом паморочилася голова. Напевно, зважаючи на те, що в таких умовах довго ніхто не витримає, в цеху було два вихідні на тиждень.

Жили в таборі неподалік від заводу, біля лісу. Літом ходили в той ліс шукати якісь ягоди чи щось, що можна по-

Їсти чи хоч пожувати. В бараках були двоповерхові нарі, з матрацами та подушками, напханими сіном чи соломом.

Опалення в бараках було дуже погане, погрітись чи просушити одяг не було де. Для миття були відведені приміщення з душем.

Після двох років перебування у таборі нам дозволялось у вихідні виходити в місто. Писати додому і отримувати листи та посилки дозволялось один раз на три місяці. В посылках були переважно коржі, які могли довше зберігатись, а також часом деякі речі.

Для роботи нам видали спеціальний одяг із бавовняної тканини та видовбані з дерева черевики. В цеху, на робочому місці, ці «колодки» міняли на гумові чоботи. Зимою в тому одязі було холодно, особливо рано-вранці, коли йшли на завод у першу зміну або поверталися в табір з другої. Тоді ми закутувались у ковдри, якими вкривалися на нарах. Нашу колону по стуку об бруківку колодок чути було здалеку.

Важко витримували і тяжкі побутові умови в таборі, і довгі робочі зміни в шкідливому для здоров'я цеху. Але найгірше дошкуляв голод. Ми завжди були голодні. На обід давали черпак юшки, переважно з брукви, іноді картоплі. На сніданок та вечерю — кава з сахарином. Хліба видавали по двісті грамів на день. Довідавшись, де знаходиться склад картоплі, ми пробирались туди, крали картоплю і в нічну зміну, коли було менше наглядачів, тайком у каструлі від кислот варили її. Варити і їсти треба було дуже обережно, бо через кожні півгодини цехи обходив охоронець.

Моя названа сестра Марія ніколи не ходила з нами добувати картоплю і не їла її зварену. Це нас дивувало, та згодом причина цього стала відома. Одного разу, коли ми декілька картоплю в піддувалі печі, зайшов начальник цеху і, допрямувавши прямо до печі, заглянув у піддувало. Побачивши картоплю, покликав наглядачку і наказав кинути наш харч у вогонь. Кожна з нас отримала доброго ляпаса. Марії в цей час з нами не було, перед тим вона кудись вийшла.

Минуло ще півроку, і начальника цеху змінили. Новий був уже людина в літах, з перших днів став знайомитися, розпитував про все. Було видно, що він людина добра. Поновились вилазки на склад картоплі, ми знову стали варити її та пекти. Одного дня в першу зміну начальник

цеху закликав нас до себе, коли не було Марії, і попередив, щоб ми були з нею обережні, бо вона про все доносить йому. Тепер нам стало зрозумілим, чому вона не їсть картоплі, хоч сама начебто голодувала. Можливо, попередній начальник їй щось давав за доноси.

Попередивши нас, начальник наказав нічого не говорити Марії, бо він і ми можемо потрапити до тюрму. А картоплю, сказав, не треба ховати під ванну, бо можна отруїтись. Минуло ще кілька днів, і Марію відправили в інше місто. Новий начальник постарався позбутись її. Якось він зайшов у цех, підійшов до каstrулі, в якій варилась картопля, і аж за голову взявся: «Боже мій! Ви варите картоплю в каstrулі, в якій варите хімікати? Які ви дурні діти!». Через кілька годин він приніс нам нову каstrулю.

Хоч були ми виснажені, худі, багато з нас хворіли, до того ще з нас брали кров для німецької армії. З більш схудлих та слабких брали по сто грамів крові, а з міцніших — по сто п'ятдесят. В нічну зміну хотілося спати, особливо після здачі крові, дехто втрачав свідомість.

Пониженою була увага до робочих операцій, загальмована реакція на все. Якось під кінець нічної зміни я поставила в ванну штатив з деталями. В той час, коли їх треба було витягти з ванни, в мене запаморочилась голова і я про них забула. Здавши зміну, пішла в табір. Коли перша зміна виявила деталі в ванні, вони були вже непридатні, спалені кислотою. Це побачив один німець, пішов до начальника цеху і сказав, що в цеху є диверсант, який навмисне шкодить. Начальник, добре розуміючи, що це зроблено не навмисне, вмовив нікуди про це не заявляти. Він послав одну з дівчат по мене. Я йшла на завод і плакала, розуміючи, що чекає кара. Начальник став розпитувати, як це сталося, а я від плачу не могла навіть слово вимовити. Вияснивши нарешті, як це сталося, він заспокоїв мене та сказав, що в поліцію не відправить, але надалі щоб я була більш уважною.

Три роки тяжкої праці в нелюдських умовах не пройшли нез наслідків. Не всім пощастило дочекатись кінця війни, багато померло від хвороб, виснаження. Вмирили навіть і після звільнення, по дорозі додому. Так вмерли мої дві подруги Люба Снігур та Аня, обое з Вінницької області. Захворіла і я, відкрились на ногах рани, почало судомити ноги, боліли обидві нирки.

Звільнила нас радянська армія в квітні сорок п'ятого року. Через деякий час відправили на батьківщину. Але дорога додому виявилась нелегкою. В таборі наші речі поклали в автомашини, а нас пішки, колоною, повели додому. Цілий місяць йшли ми через села і міста Чехословаччини та Польщі, від міста Яблонєць до міста Рава-Руська в Західній Україні. Нас супроводжували автомашини з нашими речами і група медичної допомоги. На шляху до Рави-Руської були зупинки для відпочинку та відновлення сил. У Раві-Руській був створений величезний табір, у якому ми жили цілий місяць. Додому я повернулась восени 1945 року.

З тої пори минуло п'ятдесят років. Згадуються роки, проведені в неволі, як страшний сон. Багато дечого стерто з пам'яті. Але серед тих важких спогадів є і теплі — про своїх товаришів по неволі, друзів, про хороших людей, таких, як наш начальник цеху, який, ризикуючи своїм становищем, а може і життям, допомагав нам, жалів нас і розумів наше становище.

Хочеться ще згадати про французького хлопця, що працював з нами в цеху. Трапилось так, що, залишаючи табір після звільнення, я забула в роздягальні заводу свою фотографію. І ось, через десятки років, ця фотографія повернулась до мене. Її забрав той француз, привіз до Києва і звернувся з проханням до установи, куди він приїздив, знайти через телебачення чи пресу мене і віддати мені фото. На жаль, зустрітися з ним не довелось, а фотографію віддали жительці міста Рівного, також колишньому остарбайтеру, яка є членом Ради нашого товариства «Репатріанти», і випадково через п'ятдесят років відбулась невеличка, але приємна зустріч з тими літами молодості.

МОРДЮК Єфросинія Іванівна.
м. Рівне, вул. Гагаріна, 63 кв. 2.

ВІДЧАЙ ДАВ СИЛУ ДЛЯ ВТЕЧІ

На початку травня 1943 року мене разом з багатьма дівчатами та хлопцями з нашого села забрали на роботу до Німеччини. На залізничній станції нас завантажили в поїзд по сорок-п'ятдесят чоловік в один вагон. Вдень у кожному вагоні сидів німецький солдат з автоматом. На ніч охоронці збирались в один вагон, а наші двері замикали. Незважно собі уявити, в яких умовах ми знаходились: тісна нота, дихати нічим, сидіти можна тільки на підлозі. А коли лягали спати, то один одного штовхали ногами.

З недогляду охорони двері нашого вагона виявились уночі, коли поїзд ішов через Ківерецькі ліси, недобре замкнені, і хлопці якось зуміли їх відзначити. Дехто насмілювався вискочити прямо на ходу поїзда. І хоч була ніч, охорона, що знаходилась в останньому вагоні, все-таки помітила. Почалася стрілянина з автоматів. Ми так і не довідались, чи вдалося втікачам залишитися живими. Ті, що втікали, були з Полісся, можливо, хтось і дістався до свого дому.

Вранці, коли поїзд зупинився, в вагон наскочили розлючені начальник охорони й солдати і, погрожуючи зброєю, з криком та лайкою допитувались, хто відкрив двері та звідки втікачі, як їх прізвища. Серед нас був хлопець, що трохи знав німецьку мову. Він розтлумачив, що втікачі з одного села з Полісся. Виявилось, що у вагоні з того села залишились два, старшого віку, чоловіки. Всю свою лють німці зігнали на цих двох нещасних. Били так, що кров позаливала обличчя. Натішившись над бідолахами, німці вийшли і закрутили двері дротом. Це була кара для всього вагона. Тепер ми були закриті і вдень і вночі.

Везли нас кілька днів. Поїзд зупинявся тільки раз на добу. Нам дозволялося виходити, щоб набрати води, вмитись, тощо. Віддалятись від вагонів не дозволялось, охорона пильно стежила... Після короткої зупинки нас знову заганяли в вагони.

Під час багатогодинних перегонів від зупинки до зупинки, цілком натурально, виникала необхідність у виконанні звичайних потреб людського організму. І хлопці знайшли

вихід із скрутного становища. Вони приладнали в кутку вагона ширму із одіяла та поставили велику консервну банку. Банка опорожнялась через віконце в верху вагона.

Нарешті, кінцевий етап дороги. Нас привезли в місто Пойштадт — Новий Відень. Знову табір, але в ньому були вже тільки дівчата. Через декілька днів нас вишикували в колони і повели в місто Гінтерберг. За колоною йшла вантажна автомашини і, коли хтось не витримував довгого шляху і падав, його підбирали. Кінець шляху довелось і мені їхати в тій машині. Табір, у який нас привели, був величезний. У ньому зібралось більше чотирьох тисяч людей.

Умови життя важко описати. Робота на заводі була в дві зміни, по дванадцять годин. Водили колоною, під охороною солдатів. Жили в бараках, з двоповерховими нарами, холодних, брудних, без будь-яких санітарно-гігієнічних приміщень.

Найбільше допікав голод. Ми були голодні завжди. Годували три рази на день, але те, що їли, назвати їжею важко, та й давали її мало. Хліб доставався вранці — по 250 грамів на добу. На сніданок — оцей шматок та склянка чогось схожого на каву чи чай. Хліб був з якоюсь домішкою, твердий, важкий, погано випечений. І ділити його на цілий день було понад наші сили. Частіше ми його зїдали вранці, на сніданок. На обід була юшка, яку ми називали баландою. Баланда була й на вечерю.

Від недоїдання, тяжких умов праці та побуту люди невдовзі почали хворіти. Захворіла і я. Стали боліти руки і ноги, я вже не могла витримати цілу зміну на заводі — і мене перевели на кухню. Там побачила, яку і з чого готували нам їжу, оту баланду. В основному це була бруква, посічена на машині, часом привозили картоплю. Пригадую, влітку, в гарячу пору, привезли машину «м'яса», яке мені довелось вивантажувати. Цим м'ясом були кінські гомови, по яких уже повзали черви.

Мені, як хворій, деякий час давали перепустку на вільний вихід із табору — ходити до лікаря. Неповдалік від нашого знаходився табір чеських робітників. Умови їх життя були набагато кращі. Табір не охоронявся, вони мали вільний вихід до міста, не носили нашитого знака «Ост». Але головне — їх годували набагато краще, та й з дому вонч одержували посилки. Знаючи про наше голодування, чехи

старалися допомагати їжею. Коли мені вдавалося вийти з табору до лікаря, я йшла до них. Вони завжди мали запасі щось із їжі і, побачивши мене біля табору, виносили що-небудь і кдали в ящик для сміття. Найчастіше то були шматки хліба. А в таборі мене вже чекали подруги, яким припадало хоч по кусочку.

Через голод, тяжку працю, хвороби ми все більше втрачали людський вигляд. Більш відважні, рішучі почали втікати із табору в надії, що пощастить потрапити до бауера на село. Коли втечі почастишали, в таборі побудували шибеницю і, зібравши всіх нас, оголосили, що кожний, хто спробує втекти, буде повішений.

До нас часом приходили власовці. Деякі з них радили задля того, щоб вийти з табору, вступити в РОА. Для цього німці, напевно, і пускали їх. Але бажаних для вступу в РОА — власовську армію не знаходилося.

Якось у табір прийшов хлопець із нашого села, Михайло. Він працював у бауера, недалеко від Відня. Одержавши з дому мою адресу, він постарався мене відвідати. Побачивши наші умови, пожалів, що не знав цього: у нього лежить торба сухарів, які привіз ще з дому, — і якби знав, які ми голодні, приніс би їх... Коли до нас знов прийшли власовські солдати, я їм розповіла про сухарі і про те, що ми не можемо вийти з табору, щоб їх привезти.

— А ми прийдемо до вас у найближчу суботу і спробуємо непомітно перерізати в зручному місці дрот, — сказав один з них.

Сухарі не виходили з голови ні вдень, ні вночі. І хоч страшно було вийти з табору — шибениця нагадувала про кару, яка може спіткати, але голод змушував іти на ризик. Власовець усе—таки зробив те, що обіцяв. (Охорона табору не дуже звертала увагу на своїх союзників, звикнувши до того, що вони приходили). Тому йому вдалося непомітно перерізати дрот і показати те місце — мені.

Увечері, коли вже добре стемніло, ми з одною польською дівчиною пішли в напрямку до дірки. Але коли підійшли майже до огорожі, вартовий з вишки помітив нас і почав стріляти. Але кулі в нас, на щастя, не влучили. Через постійне бомбардування в таборі, як і в цілому місці, зовнішнього освітлення не було. Завдяки цьому, поки охорона прибігла на місце події, нам пощастило вислизнути

в барак. Майже цілу ніч у таборі стояли метушня, крики. Начальник табору, охорона скажено бушували в бараках, шукаючи тих, хто спробував утікати. Тільки під ранок усе затихло. Тепер про те, щоб вийти з табору, а тим більше повернутися непоміченою, не могло бути й мови. Але голод увесь час нагадував про сухарі. Мій земляк Михайло більше до ніс не приходив, бо працював неблизько. Як до нього йти, я знала, — він залишив адресу і добре пояснив, як його шукати. І думка про ще одну спробу вийти з табору мене не залишала.

В неділю на роботу нас інколи водили не німецькі солдати, а вибрані із наших же остарбайтерів старости. В нашому бараці старостами були дві дівчинки з Києва. І я з тією ж польською дівчинкою вирішили цим скористатись. У неділю в першу зміну ми були вільні і, коли перша зміна вишикувалася в колону, щоб йти на завод, ми стали в кінці колони й вийшли з табору. Цього старости не помітили, а дівчата в колоні, певно, сприйняли нас за новачків.

Пройшовши вулицею деяку відстань, ми стали відставати. Тільки тепер нас помітили старости. Одна з них затрималася, пропустивши колону, і підійшла.

— Якщо вам кудись потрібно, то не плутайтесь у колоні, а швидше йдіть, — сказала вона.

Ми повернули в іншу вулицю. Я вже трохи ознайомилася з містом, коли ходила до лікаря, і приблизно знала, де знаходиться залізничний вокзал. Туди ми дійшли без перешкод. Але тут, тільки-но вийшли на перон, хтось схопив мене за плече із грізним «Гальт». Ми були затримані поліцаєм. Діватись було нікуди, ми страшенно перелякались і на запитання, звідки ми, назвали свій табір. Плутано, з плачем пробували йому пояснити, що сьогодні вільні від роботи — і нас відпустили з табору, щоб відвідати своїх земляків у Відні. На наше щастя, поліцай був не дуже обізнаний з режимом у таборі і майже повірив нам. Почувши, проте, що не маємо з собою ніяких документів, наказав повертатись.

У табір повертатись ми не могли: там чекала якщо не шибениця, то інша кара. Вирішили: коли буде погоня, втікатимемо скільки сил. Хай краще застрелять...

Зайшли в кірху. Ніколи в житті не доводилось так молитись. Стояли із сльозами на очах і в думці просили Бога, щоб нас захистив, не дав загинути. Ми розуміли тепер своє безвихідне становище. Страх заглушив навіть голод.

Вийшовши з кірхи, пішли за місто. Напевно, відчай дав нам сили пройти кілометрів шість до залізничної зупинки. Людей було мало, і поки ми чекали поїзда, нас ніхто не затримав. Коли поїзд підійшов, сіли в вагон і приїхали в Відень. На вході у вокзал стояли два жандарми і перевіряли документи. Побачивши їх, ми настільки злякались та розгубились, що не здатні були ні думати, ні вірно оцінити ситуацію. Мов загіпнотизовані, пішли до дверей. Важко збагнути, чому так сталося, але жандарми нас не затримали. У той день нам щастило, а може, Бог почув молитви.

З вокзалу пішли до іншої залізничної станції, з якої йшов поїзд у необхідному нам напрямку. Ні на шляху до станції, ні на вокзалі нас ніхто не зупинив. Ми трохи заспокоїлись, з'явилася надія, що все закінчиться добре. Тепер ми відчули голод і втому. Але треба було ще проїхати дві зупинки. В поїзд ми сіли без перешкод і, вийшовши на потрібній зупинці, розпитали, як пройти до того села, де жив Михайло. Виявилось, що треба йти ще десять кілометрів. А сил уже не було. Та розуміючи, що там, може, наш порятунок, з величезними зусиллями ми все-таки дійшли до того села і знайшли господарство, де працював мій земляк.

Було вже темно, коли ми зайшли на подвір'я. Побачивши нас, Михайло дуже зрадів. Коли довідався, що ми втікали з табору і нам загрожує біда, завів у свою кімнату, дав трохи поїсти, а сам побіг покликати своїх товаришів, щоб порадитись, що робити, який знайти вихід із становища, в яке ми потрапили. Довго переховувати нас не можна, бо його хазяїн побачить і сповістить куди слід, або просто вижене. Хоч він був непоганою людиною, добре ставився до Михайла, але все-таки побоїться відповідальності.

По-всякому міркували, різні варіанти пропонувались, але кінець кінцем зрозуміли, що єдино можливе рішення — це піти в якийсь арбайтсамт — біржу праці і заявити, що ми відстали від поїзда, і просити, щоб відправили нас до якогось бауера. При цьому місто, куди зголоситись, має зна-

ходитись трохи далі від Відня і з протилежного боку відносно нашого табору. Звичайно, це також ризик, але були випадки, коли втікачі з таборів таким способом рятувались.

Переночувавши в кімнаті Михайла, ми вранці пішли в місто Швіхат, що не дуже далеко від села. Михайло добув нам сніданок, та ще й на дорогу дещо дав, а щоб не видно було, що ми остарбайтери, з одягу свого відпороли нашиті знаки «Ост». По дорозі нас ніхто не затримав, і ми в той же день прийшли на біржу праці. Там на допиті, ми твердили одне і так — ми відстали від поїзда, там залишилися наші речі і документи. Було вже пізно, і нас, напевно, щоб не мати собі мороки, відвезли в якийсь розподільчий пункт. Там ми також твердили одне і теж: відстали від поїзда. Нарешті, нам видали посвідчення і відвели в будинок, схожий на велику клуню. Там уже було багато людей різних національностей. Стояли голі нари без постелі, в стінах — щілини.

Тримали нас декілька днів. Весь цей час ми з подругою дуже боялись, чи не шукають нас із табору. Але десь на третій день мене викликали і сказали, що буду працювати у бауера і що він за мною приїхав.

Свою радість, свої почуття я тоді не змогла висловити. Я зрозуміла, що ми врятовані, що в табір нас не повернуть.

Господарство було не мале. Там вже працювали два хлопці, Василь та Іван. Вони були військовополонені, яким пощастило потрапити до бауера.

Хазяїн завів мене на кухню і сказав, що я нова робітниця і щоб мене нагодували,

Коли ми голодували в таборі, нашою мрією було потрапити на село. Та виявилось, що і на селі буває не набагато краще. Після табору я була вкрай знесилена, а тут довелося братись за важку, непосильну роботу. Робочий день розпочинався десь годині о п'ятій, а закінчувався пізно ввечері. Така праця виявилась мені не під силу, незабаром у мене почала боліти рука. Спочатку я терпіла, боялась, що коли хазяїн взнає, що не можу працювати, відправить на біржу праці, а звідти я знов потраплю в табір. Біль у руці більшав з кожним днем, але я

намагалась це приховувати. Коли на мене хтось дивився, я працювала двома руками, а коли робила щось сама, то тільки одною.

Та все-таки настав день, коли я вже не змогла приховати, що в мене хвора рука. В той день хазяїн поставив мене готувати бетон. Я стала біля ящика з лопатою і заплакала.

— Що трапилось, чого ти плачеш? — запитав хазяїн.

Я показала йому розпухлу руку.

— Збирайся і йди в місто до лікаря, — наказав він недоволено.

Оглянувши руку, лікар сказав, що мені треба лягати в лікарню негайно, бо справа з рукою дуже серйозна. В той же день він влаштував мене в лікарню. Такий вчинок, таке ставлення до остарбайтера мені здалися просто неймовірними. Не знаю, чи то був німець, чи австрієць, але то була дуже добра, чуйна до людського горя людина. Напевне фашистська отрута не зачепила його серце.

В лікарні провели обстеження руки більш детально, зробили аналізи. Висновок був для мене страшний: рука не піддається лікуванню, їй треба ампутувати. Це був для мене страшний удар. Я плакала, не могла ні спати, ні їсти. І весь час плакала, сказала, що руки різати не дам. На мене кричали, про щось питали. Нарешті, пішли з палати. Коли біля ліжка зібрались лікарі, я відвернулась до стіни.

В той же день прийшов перекладач і сказав, що мене повезуть до якогось спеціаліста на огляд. На моє щастя, лікар, який мене обстежив, заявив, що руку можна лікувати.

Через два місяці лікування ва руку наклали гіпс і відвезли до хазяїна. Лікар, який привіз мене, сказав хазяїну, що мені до повного одужання потрібні постійний контроль у лікарні, посилене харчування. Відповідь хазяїна була категорична: буде працювати — хай залишається, не буде — хай іде куди хоче.

Моя кімната виявилась замкненою, і я змушена була піти ночувати до сусідської дівчини Дуні. Вранці мене побачила її хазяйка і, довідавшись, що хазяїн мене фактично вигнав, порадила йти в управу і поскаржитись. Я так і зробила. Вислухавши мене, начальник управи подзвонив до мого хазяїна. Розмова була довгою і гострою.

— Йди і займай свою кімнату. А коли ще раз замкне, прийдеш до мене, — сказав він, закінчивши розмову по телефону.

Коли я повернулась, кімната моя була відімкнена. Я лягла і пролежала цілий день. Ні обідати, ні вечеряти мене не кликали. На другий день трохи поїсти принесла Дуня. Коли пішла в лікарню на перев'язку, розповіла медсестрі, що хазяїн не хотів пускати в кімнату і що не дає їсти. Вона дала мені булочку, дуже обурювалась. І кожного разу, коли я приходила в лікарню, вона давала мені щось поїсти, вже заздалегідь приготовлене для мене.

Важко мені було перший час після лікарні. Хазяїн спробував ще один раз замкнути кімнату, і я змушена була знов іти в управу. Після того стали часом давати їсти. Коли я приходила до Дуні, її хазяйка давала мені щось поїсти.

Згодом я стала потроху робити легку роботу — ставлення хазяїв дещо змінилося.

Настала весна 1945 року. Якось у неділю зранку я почувла монотонний стукіт, що долінав з вулиці. Вийшовши на вулицю, побачила, що ведуть колону військовополонених. Серед них упізнала двох знайомих, Василя та Івана, що працювали у мого хазяїна, коли я до нього прибула. Проходячи мимо, вони помахали мені руками.

Останнім часом скрізь дуже бомбили, часом бомби падали і на селі. У будинок, в якому жила моя подруга Дуня, попала бомба і зруйнувала його. Вона відмовилась поселитись у домі хазяїна і приходила ночувати до мене.

В той день, коли вели військовополонених, пізно увечері — Дуня була вже у мене — в кімнату зайшла хазяйка з поліцаєм.

— Збирайтесь, я відведу на місце збору остарбайтерів. Сьогодні вас всіх відвезуть у табір, є такий наказ, — сказав поліцай.

Я стала проситись, показувала руку в гіпсі. Але нічого не допомогло, мусили йти за ним. Не дав Дуні навіть піти за своїми речами. Хазяйка мовчала, не втручалась у розмову.

Коли ми прийшли на вказане місце, машина з людьми вже поїхала в місто. А нам сказали, щоб повертались до своїх хазяїн і нікуди не виходили.

На другий день пізно ввечері ми з Дунею сиділи в кімнаті біля вікна. Двері були не замкнені, бо хазяїн не дав ключа. Раптом вони тихенько відчиняються і в кімнату заходять двоє військовополонених — Василь і Іван. Переконавшись, що за ними ніхто не йде і скрізь тихо, вони розповіли, що втекли, коли їх вантажили вночі у вагони. Цілий день сиділи в близькому лісі, а коли стемніло, прийшли сюди шукати сховище.

Трохи заспокоївшись, ми почали радитись, де їх заховати. Вирішили, що найкраще буде сховатись на горищі в клуні. От тільки з їжею буде погано, бо взяти шось із кухні неможливо.

— Нічого, якось перетерпим, вже не довго залишилось чекати, наші близько, — сказали хлопці.

Це було першого квітня, а через три дні якась військова німецька частина, відступаючи, ввійшла в наше село. Багато солдатів прибуло і на наше подвір'я. Коли стали влаштовуватись на ніч, я з жахом побачила, що декілька з них лізуть стелитись на горище, де заховались хлопці. Отямившись, я швидко підв'язувала руку підв'язкою до шиї і полізла на горище.

— Куди ти лізеш, до нас? — запитав якийсь солдат. — Ти ще на них працюєш?

Я відповіла, що хазяйка послала мене шукати яєць, бо тут десь курка несеється. І, наче шукаючи гніздо курки, доповзла до місця, де затаїлись хлопці. Пошепки я їм розказала, яка виникла небезпека, і злізла з горища. Страх і хвилювання за хлопців не залишав мене ні на хвилину. Я розуміла, що життя їх висить на волосинці.

Увійшовши ввечері в свою кімнату, я побачила, що тут стеляться спати двоє солдат. Незабаром мала прийти Дуня, і ми були б на ніч без місця, тому я пішла до хазяйки і з плачем розказала, що мою кімнату зайняли солдати. Тепер хазяї розуміли, що німці втікають, що незабаром тут будуть радянські війська і треба міняти своє ставлення до мене. Тому хазяйка послала хазяїна, щоб солдатам дав інше місце і звільнив мою кімнату. Коли солдати залишили її, той дав мені ключ від неї.

Я пішла до воріт зустріти Дуню. Хоч скрізь було багато солдатів, вона все-таки зуміла прийти. Спати ми не лягали, бо становище було неспокойне, хвилювались за хлопців, що на горищі.

Раптом щось під ліжком заворушилось. Ми, налякані, схопились — та до дверей.

— Не бійтесь, це я — прошепотів, вилазячи з-під ліжка один з них, Іван.

— Боже, як ти сюди зайшов і чого ти зліз з горища? — спитала я, отямившись від переляку.

— А я не міг більше тихо лежати, бо почав кашляти. Коли стемніло, піднявся, пройшов по горищу і зліз. Ніхто на мене не звернув уваги, прийнявши поночі за свого. Твоя кімната була незамкнена, а ти стояла біля воріт.

Звичайно, в такій ситуації про сон вже не було і мови. Ми втрьох сиділи і намагалися щось придумати, як врятуватись. Бо ж за переховування військовополоненого покарають і нас.

Фронт наближався, недалеко йшов бій. Було ясно, що через день-два ми будемо вільні, якщо нічого не трапиться. Аби тільки не знайшли хлопців.

Серед ночі бачимо, що хтось підходить до вікна, тихо-нько стукає в шибку. Ми принишкли, налякані.

— Та це ж Василь, впустить його швидше, — прошепотів Іван, упізнавши свого товариша. Я швидко, якомога тихіше відчинила двері — і він проскочив у кімнату. Тепер я вже зовсім розгубилась. Уранці хтось може зайти — і тоді біди не минути.

Коли стало світати, хлопці поховались, один — під ліжко, другий — у шафу. Рано, годині о п'ятій, як звичайно, ми з Дунею вийшли, я замкнула двері на ключ і пішла братись за роботу.

На наше щастя, солдати, як тільки зійшло сонце, залишили подвір'я. За роботу я взялась так, наче не хвора і працюю за добру платню. Робила все старанно, швидко, не жалюючи навіть хворої руки. Хазяйка з дочкою виїхали вранці, напевно, кудись далі від фронту. Хазяїн перший раз за весь час запросив мене на обід на кухню.

— А тепер скажи, що робить у твоїй кімнаті Іван? — запитав він мене після обіду.

— Нічого, сидить — відповіла я, зовсім розгублена та налякана. Значить, подумала я, хазяїн бачив, коли він ішов до моєї кімнати, і впізнав його. Я стояла ні жива ні мертва, чекала найгіршого.

— На, занесли йому їсти, він голодний, — сказав несподівано хазяїн і поклав на стіл пакунок з їжею.

Моєму здивуванню не було меж. Я мовчки взяла пакунок, забувши навіть подякувати, і швидко пішла в свою кімнату. Коли розповіла хлопцям, що трапилось, вони спочатку налякались, а потім, поміркуювавши, заспокоїлись. Напевно, нам нема чого боятись, німці втікають, тепер хазяїн боїться, щоб ми чого поганого не вчинили, коли придуть наші.

Такий висновок заспокоїв нас. Я пішла до хазяїна і сказала, що одна з роботою не справлюсь, хай Іван мені допомагає.

— Добре, — подумавши, погодився той, хай тільки змінить свій одяг. Я йому щось дам одягнути.

Таким чином Іван вийшов на легальне становище. А Василія ми вирішили ховати й надалі. Так довелося нам прожити до чотирнадцятого квітня. В цей день радянські війська зайняли село. 15 квітня нас вивезли в напрямку Братислави. Хлопців у дорозі відокремили і забрали в армію, а жінки, дівчата, всі, хто не підлягав призову в армію, решту шляху долали пішки більше тижня.

У Братиславі нас помістили в величезний табір, там зібралось майже 14 тисяч колишніх оstarбайтерів. Ми по trochu відходили від тих страхіть, що пережили. Годували непогано, були і лікарі. Через два місяці, в червні, нас повезли на Батьківщину.

Рука в мене ще боліла, рана не зовсім загоїлась. На кордоні в Яссах забрали наші документи. Була в мене і лікарська довідка з лікарні про хворобу руки, звичайно, німецькою мовою. Її також забрали, сказали, що вдома наші лікарі розберуться самі.

Повернувшись додому, я ще півтора року бідувала з рукою. Кілька разів накладали гіпс, але рука так і залишилась недіючою. Ось так тяжка праця невільника забрала моє здоров'я, знівечила долю. Тепер я хвора, одинока. Згадую ті роки і думаю: живуть там, у далекій Австрії, люди, діти мого хазяїна, нащадки, користуються його спадщиною, у якій є і моя праця, мої сльози; мій біль. А може, живуть іше й колишні хазяї. І чи згадали коли-небудь вони свою колишню невільницю? А якщо згадали, то як? Як людину, з відчуттям вини, чи просто як якусь річ, що була колись на господарстві.

Хочеться вірити, що як людину.

ШУКАВ ПОРЯТУНКУ В МАЛЮНКАХ І ВІРШАХ

Глянеш на весняну Ікву — здається, що такий благословенний Богом спокій є вічним, а в світі не буває горя, сліз, пожеж, страшних лихоліть.

Та пам'ять викликає образи іншої весни, коли над Іквою чувся плач, стогін, смертельний свист куль. Такою була весна в 1944 році. Фронт підійшов уже майже до нашого села Носовиці, що на Дубенщині. У кожній хаті було по десять—п'ятнадцять німецьких солдатів. Стелили солому на долівці і так спали.

Ранком 4 березня 1944 року польова жандармерія взяла наше село в кільце, а потім почала гнати людей за Ікву. Люди кидались то в одну, то в іншу сторону, дехто пробував через городи пробратись до болота, а там — в інше село. Але скрізь стояли німці і повертали людей. Дозволили запрягти коней у вози, взяти з собою одяг та харчі на дорогу. Дехто ладнав сани, бо сніг ще не зовсім розстав. Брали з собою хто що міг, до возів прив'язували корів. Все інше — свині, птиця, домашнє майно — залишалось на подвір'ї, в хаті. Німці ходили по хатах і виганяли всіх, старих і малих, щоб ніхто не залишився.

Ми виїхали з двору, на возі лежали клунки з одягом, постіллю, харчами. До воза прив'язали корову. На віз сіла вся сім'я: батько, мати, вісімдесятирічна баба і четверо нас, дітей.

Хто виїхав на санях, то за річкою їх німці пересадили на автомашини, бо саньми вже неможливо було їхати. Відїхавши кілометрів з десять від села, німці відібрали всіх корів.

Колону повели в напрямку Бродів. Дорога далека, люди стомлювались, тому одні їхали на возах, інші йшли пішки, а потім мінялись. Обоз супроводжували солдати з польовою жандармерією, тому втікти не було змоги.

Надвечір німці зупинили обоз у невеличкому селі Коти, щоб повечеряти та відпочити. В одній з хат хазяї впізнали

своїх родичів — двох старших жінок, заховали їх — і вони залишились. Після вечері нас повели далі.

До станції Броди обоз прибув серед ночі. Нас всіх завантажили в товарні вагони, а вози і коні залишились німцям. До ранку всі вагони були заповнені.

Вранці поїзд рушив у напрямку Львова, зупинявся на кожній станції. 8 березня прибули в Люблін. Там провели кілька днів, спочатку в одному, а потім в іншому таборі. Було дуже холодно, багато дітей простудилось і захворіло.

17 березня в кінці дня нас повели на залізничну станцію, де вже чекав поїзд із вантажних вагонів. На другий день були на станції Радом, а 21 березня привезли в місто Пірмазее-Норд. Вранці повели в табір та розподілили по бараках.

Пройшли медичний огляд. Дітей, яких визнали хворими, забирали від батьків і відправляли в лікарню. Туди потрапив також мій менший брат Аіаній, якому було 7 років.

В таборі були 6 днів, а потім знову — товарний поїзд, знову дорога — до міста Брімбург. Там був великий розподільчий табір. Нашу сім'ю 27 березня на тракторі завезли в село Брехт. Бургомістр розділив нас: брата Олексу віддали в господарство якоїсь вдови пасти корів, старшого брата Івана — ще до одного бауера, а я, батько, мати і баба дістались третьому.

Але не довго ми в нього працювали. Вже через дві неділі нас всіх знов завезли в Брімбург, де пробули ще сімнадцять днів. Пам'ятаю, що за цей час в таборі вмирили малі діти. Дітей силоміць забирали від батьків і відправляли, як нам казали, в лікарню. Більших перед відправкою з табору повернули назад, а малих, до двох—трьох років, ніхто більше не бачив. Не повернулась і дворічна донька моєї тітки. Моему дядьку якось вдалося приховати свого дворічного сина Василька, коли німецькі поліцаї ходили поміж людей. Пошастило також заховати батькам п'ятирічну дівчинку Галю, яка потім стала моєю дружиною. Її накрила клунками стара бабуся. В таборі, коли забирали дітей, зчинився крик, змішаний з плачу батьків та дітей, грубої лайки поліцаїв.

Помістили нас у тому таборі в колишньому корівнику з цементною долівкою, коритом та годівницями. Щоб можна

було сидіти чи лежати, стелили, що хто мав. Напевно, через це діти почали хворіти в таких умовах.

Годували в ті дні дуже погано. Вранці і на вечерю — кофе, на обід — трохи юшки з брукви, часом з картоплі, малий кусень хліба, інколи — кусочок ікри з оселедця. Коли-не-коли німці з сіл приходили до огорожі і передавали щось поїсти тим, хто в них працював.

Наприкінці квітня нас повели в лазню. Там же зробили дезинфекцію одягу. Опісля порозвозили на попередні місця праці. Наша сім'я знову потрапила в село Брехт. На цей раз розділили по-іншому. Я з батьком та бабою потрапив до бауера Йоганна Шранца, мати з братом Ананієм — до іншого бауера, а брати Іван та Олексій — до бауєрів кожний окремо. Таким чином, наша сім'я була розпорошена по всьому селу. Але ми були раді, що хоч в одному селі і зможемо бачитись, зустрічатися.

Селянин, де був я, виділив нам маленьку комірчину з невеликим коридорчиком, у якому стояв обідній столик. У комірчині були двоповерхові нари.

Хазяйство було не дуже великим. Хазяїн був демобілізованим із східнього фронту офіцером. Напевно, трохи розумів нашу мову, бо одного разу підслухав нашу з батьком розмову про нього і взагалі про німців. В той же день приїхав поліцай і батька відлупцював, ще й пригрозив концтабором.

Працювали ми там до осені, виконували всяку роботу: і в полі, і біля худоби, і в лісі, і в саду. Робочий день починався рано, а закінчувався пізно увечері, коли була нагодована худоба.

Восени, коли підійшов фронт, німці знову нас вивезли в місто. Посилились нальоти авіації. Від бомбардувань тут майже не залишилось уцілілих будинків. Нас поселили в тюрмі. Тримали біля двох тижнів, а потім повернули на попередні місця.

Моєю основною роботою, як і раніше, було пасти корів та доглядати за ними. Пасучи корів, я щоденно спостерігав за ескадрильями літаків, які летіли бомбардувати німецькі міста. Не раз бачив повітряні бої між американськими та німецькими літаками. Цікаво було спостерігати, як на землю падають смужки фольги, яку розсипали літаки, щоб робити перешкоди радарам.

Скидали бомби і на село. Була поранена моя мати: їй вибило осколком праве око, а в голову і руку вбилося багато уламків скла. Поранило також і брата Ананія. Їх обох відвезли в лікарню — вглиб Німеччини.

25 лютого 1945 року фронт упритул підійшов до «нашого» села. Кілька годин обстрілювала артилерія, а літаки бомбардували німецькі позиції. Снаряди і бомби вибухали то тут, то там. Раптом у стіну, за якою ми ховались, влучив снаряд. Коли я отямився, почув біль, з голови текла кров. У приміщення, де ми сиділи, вбіг німецький солдат, щоб сховатися. Надворі чулися крики, ревіння моторів. Відчинились двері — і зайшов американський солдат. Німець підшов руки вгору і вийшов на подвір'я, де було вже з десяток полонених. Побачивши мене, американський солдат вийшов і привів лікаря. Через кілька хвилин у домі бауера мені вже робили перев'язку. Лікар запитав, звідки я і, довідавшись, що з Дубенщини, заговорив по-польськи, сказав, що Дубно знає, був там. Він, певно, був з польської сім'ї, яка колись виїхала в Америку.

Через кілька днів американці відправили нас через Люксембург до Франції. 23 березня нас пасажирським поїздом завезли в військовий табір у місті Бурбон. Тут ми жили три місяці. Всіх чоловіків призовного віку одягли в американську військову форму, розподілили на підрозділи за військовим зразком і проводили військове навчання. Тих, хто пройшов курс підготовки, направляли охоронцями в табори для німецьких військовополонених. Це один з непередбачуваних поворотів долі: невільник став паном, а пан — невільником.

Скрізь, як в американських таборах, так і під час переїздів, нас дуже добре годували. Ті, що працювали не на селі, а жили в таборах та голодували, нарешті, змогли втамувати свій голод, підкріпити здоров'я.

В червні нас поїздом перевезли в радянську зону окупації, в місто Різа. Тут був великий табір, сюди щоденно прибувало багато остарбайтерів, військовополонених. Ми пробули чотири дні. Увечері вивели з табору на велику площу і тримали цілу ніч. Рано всіх вишикували і повели в другий табір, кілометрів за чотири-п'ять. Там також простояли цілу добу, пока нас сортували по областях, за місцем проживання. 22 червня повели на залізничну станцію

і наказали сідати в товарні вагони. В них сиділи до вечора наступного дня. В цьому поїзді їхали два тижні, з довгими стоянками на різних станціях. 8 липня прибули в місто Оппелън. Повели в табір для репатріантів, у якому ми знаходились до початку вересня. Третього вересня нас, врешті-решт, товарним поїздом відправили на батьківщину.

Скрізь у радянській зоні окупації годували нас значно гірше, ніж в американських таборах. Подекуди ж годували майже так, як у німецьких таборах. Скажімо, коли поїзд зупинявся на станціях, ми спішили з вагонів шукати щось поїсти. Ходили добувати картоплю на полі, в складах, розкладали вогнища і варили її.

Привезли у Львів і помістили в табір. Через декілька днів люди стали роз'їжджатись, хто на чому зумів. Нас ніхто не затримував, не звертав уваги. Вночі ми з батьком та бабою пішли на товарну станцію, відшукали поїзд, що мав іти в напрямку Дубна і залізли в вагон, завантажений вугіллям. Вагон був високий, і ми ледве втягли на нього нашу бабу. Цим поїздом і приїхали до Дубна, а звідти пішки 9 вересня дійшли до нашого дому.

Мати з меншим братом уже була вдома.

На закінчення хочу розповісти про те, чого не торкався в спогадах. Ще в школі дуже любив малювати. І там, у Німеччині, ця любов до малювання мене не залишала, незважаючи на тяжкі умови, в яких ми перебували. Тільки-от замість фарб мав я лише олівець. Від'їжджаючи з дому, взяв із собою зошит і олівець і в дорозі записував не тільки назви міст та таборів, але й числа, коли їх проїздили. І в Німеччині, як тільки щастило добути якийсь клаптик паперу (коли зошит закінчився), я його увечері, після легкого дня, заповнював якимсь малюнком. І ще — складав вірші. Писав і малював у вільний час після роботи, на пасовищі коло корів, у дорозі в вагонах, у таборах. І беріг ті клаптики, скрізь возив із собою.

Минуло багато років, збереглося з того небагато — два малюнки домів бауера, кілька віршів. Ці малюнки, простенькі дитячі вірші, мабуть, допомагали мені в ті тяжкі дні, відволікаючи на деякий час від суворої дійсності.

Повернувся я в рідне село в 16 років. Були мрії про навчання, щоб малювати справжні картини, писати вірші. Та незабаром не зі своєї волі став учнем ФЗН, а потім були

Донбас, служба в армії. Після армії — вечірня школа, на-
решті — сім'я. Заочно здобув вищу освіту, став будівельником.

Тепер я пенсіонер, а картини і вірші залишились там,
далеко в юнацьких мріях. А свою розповідь хочу закінчити
віршем, який я написав у Німеччині:

У неволі час я трачу
Щодень, щогодини;
Чи побачу ще край рідний,
Свою Україну?
Ой коли ж то я до неї
Назад повернуся?
Щоб прийшла така хвилинка —
Сльозами молюся.
Щоб побачити край рідний,
Свою рідну хату,
Там, де нас добру навчили
Рідні батько й мати.
Де весною тихі води
Розливає річка —
На поля, луки зелені
Іква невеличка.
Де густі ліси темніють,
Де райдуга сяє,
Вітер з житом розмовляє,
Дітвора гуляє.
Тут я бачу чужі села,
Течуть чужі ріки,
У чужинця поселили —
Хоч би не навіки.
То корови пасти мушу,
То дрова рубати,
То йду з плугом я чужую
Нивоньку орати.
Кожний день якась робота
На мене чекає,
А чи дужий я, чи хворий —
Ніхто не питає.

ПРОКОПЧУК Микола Павлович.
м. Дубно, вул. Фабрична, 24.

ХОЛОД ЧУЖИНИ

СТЕПАНИДА ЯКІВНА ГАВРИЛЮК народилась у 1913 році в селі Батьків, Радивилівського району, Рівненської області. Дитинство її було нелегке, бо вже в три роки залишилась без матері, а працювати почала пастухом корів у десятирічному віці.

Молоді роки пройшли у наймах, по чужих людях. Її спогади про літа, проведені на примусових роботах у Німеччині, записала онука **ВАЛЕНЮК** Галина Вікторівна.

Ось розповідь **С. Я. ГАВРИЛЮК**.

У квітні 1942 року багато юнаків і дівчат з нашого села німці забрали на примусові роботи до Німеччини. В нашій сім'ї, крім мене, було ще п'ятеро дітей, тому про звільнення від вивозу не могло бути й мови. В той день село голосило, в багатьох хатах — сльози, збори в дорогу, прощання. Декому щастило відкупитись, але то були одиниці. Всіх, призначених для відправки до Німеччини, позвозили з сіл на станцію Радивилів, загнали у вантажні вагони і повезли в Дубно. Кожний мав з собою торбу чи валізу, дехто навіть взяв у хустині жменю рідної землі, щоб на чужині відчувати частку рідного краю.

В Дубні нас помістили в тюрмі, тримали три чи чотири дні. Коли тюрма була заповнена, повели на залізничну станцію. Там на нас чекав ешелон із критих вантажних вагонів. На станції Радивилів була зупинка, тут зібрались рідні, намагались дещо передати нам. Знову сльози, причитання. У Львові — зупинка на цілу ніч. Наступна була в Перемишлі. На шляху до Перемишля дві дівчини і два хлопці вистрибнули на ходу поїзда, одного з них застрілила охорона.

З Перемишля повезли до міста Гдиня, там була триденна зупинка, але тримали нас у вагонах. Дозволялось час від часу виходити, не віддаляючись. Далі поїзд рушив на захід, і 5 травня, через два тижні після від'їзду з рідного села, ми прибули на місце призначення.

В Маренбурзі знаходився великий розподільчий табір, у ньому всіх мили в лазні, проводили дезинфекцію одягу, медичний огляд. Хлопців стригли наголо, дівчатам укорочу-

вали волосся. В мене була товста, довга коса і я не дала її обрізати, плакала й просила, щоб залишили. Якийсь німець, напевно, із старших начальників комісії, що проводила огляд, підійшов до мене і ламаною українською мовою запитав, чому плачу. Зрозумівши, в чому річ, оглянув мою голову і сказав, що вошей немає і косу можна залишити. Потім усіх фотографували з номерами на грудях, згодом видали посвідчення...

З того табору групами відправляли щоденно на заводи та фабрики, в інші місця на роботи. Приходили також окремі німці, певно хазяїни, і вибирали собі робітників.

Я потрапила з групою дівчат і хлопців у великий сільськогосподарський маєток, де працювало багато оstarбайтерів. Були там і з інших країн. Працювала переважно на польових роботах. Робочий день був довгий, вставати доводилось о п'ятій, трудитися — до пізнього вечора. Хоч робота на селі скрізь нелегка, але в окремих бауерів годували робітників непогано. А тут, у маєтку, нас годували дуже погано, їжа майже не відрізнялась від тої, яку потім доводилось їсти в таборі на заводі. На обід давали якусь юшку чи суп з брукви або зіпсованої картоплі, моркви. Хліба вдіяли дуже мало. Одного разу дали зовсім гнилу картоплю, яку ми не могли їсти, хоч були голодні. На другий день всі вирішили не вийти до роботи. Коли вранці німці побачили, що ніхто не виходить, негайно викликали поліцію. Розслідування було недовгим: всіх добряче відшмагали — і ми змушені були працювати. Цілий день, як покарання за бунт, нам не давали їсти.

Серед наглядачів, безпосередніх наших керівників, були непогані люди, але були й злі, прискіпливі, скорі на лайку.

З того маєтку мене перевели до бауера. Сам бауер, вся його сім'я були дуже хороші люди. До мене ставились як до члена своєї сім'ї, ніколи не примушували виконувати непосильну роботу. Їли всі разом, за одним столом. Основним моїм обов'язком було доглядати за трирічною донькою хазяїна. Допомогала також господині виконувати хатню роботу, часом у полі чи біля худоби.

На початку 1944 року мене направили на авіаційний завод. Потрапила, по суті, із раю в пекло. Умови в таборі були дуже тяжкі. Жили в бараках з двоповерховими нарами, опалення взимку дуже погане, погрітись чи посушити одяг

не було де. Постіль майже не мінялась. Робочий день — в дві зміни, по дванадцять годин.

Якщо з роботою ще можна було якось терпіти й витримувати довгу зміну, то з їжею було дуже погано. Вона видалась такою, як у маєтку, власне — ще гіршою. Бо там, у маєтку, часом можна було, особливо восени, щось знайти поїсти на городі, в саду чи в полі, а от на заводі цього не було. Спати лягали по вечері з одної кави, бо хліба давали стільки, що з'їдали його за один раз.

Весною 1944 року бомбардування міст стало більш інтенсивним, майже щоденним. Під час одного з таких бомбардувань мене поранило, коли бігла в укриття. Опритомнівши, відчула нестерпний біль і побачила, що лежу на землі, а ліва нога в крові. Почала кричати, кликати на допомогу. Підійшли санітари і, зробивши нашвидку перев'язку, поклали на носилки й відправили в лікарню. Лікували мене довго, повернулась на той самий авіаційний завод і в той же табір.

Працювати після лікарні стало важче, — я була ослаблена. Це бачили і німці, деякі з них мене жаліли, трохи допомагали. Один з кухарів, що працював на кухні для німців, часом закликав нас, дівчат, і давав поїсти залишки. Часом те, що скидалось із тарілок, а для нас воно було все одно кращим за баланду.

На заводі я познайомилася з хлопцем, росіянином з міста Орел, Соснаковим Іваном Івановичем, який став моїм чоловіком. Ми працювали разом аж до звільнення. Звільнили нас радянські війська 1 травня 1945 року. Чоловіка мого відразу мобілізували в армію. 10 травня мене відвезли в місто Терунь і там я народила доньку, яку назвала Вірою.

Чоловік про це не знав, бо був в армії, адреси одне одного ми теж не знали. Так я розлучилася з ним і більше зустрітись не довелося ніколи.

Додому я повернулася з донькою 25 травня 1945 року.

Як склалась подальша доля С. Я. Гаврилюк, написала її онука. Після повернення в рідне село Степанида Яківна через деякий час вийшла заміж за вдівця, в якого було троє дітей — дві дочки і син. Гаврилюк — це прізвище того чоловіка. Виховала чотирьох дітей, свою доньку і дітей чоловіка, створила дружну, хорошу сім'ю.

Дочка Віра через двадцять років розшукала свого батька, їздила до нього в Орел, де в того була друга сім'я. Батько зустрів її радо, як рідну прийняли її два брати та дружина батька. Між їхніми сім'ями встановились по-справжньому родинні стосунки, які продовжуються.

Померла Степанида Яківна у 1992 році.

Спогади записала ВАЛЕНЮК Галина Вікторівна.
с. Батьків Радивилівського району.

МІСТО ПЕЧАЛІ

По шосейній дорозі йде багатотисячна колона людей. З висоти пташиного польоту вона бачиться як довжелезна строката гадюка, що повільно повзе на Схід. Факт очевидний: якщо голова «гадюки» озирнеться назад, то не побачить свого хвоста — так далеко він...

Четвертий день мовчки бредуть колишні «остарбайтери», здорові, голодні. А небо, як на зло, продірявилось дощем...

— Радинберг! Радинберг! — зашуміли нарешті повсюдно люди, як восени вітер в діброві. І недарма...

— В пересильному пункті Радинберг, — обнадіяв представник радянської влади, — вас чекає відпочинок, дах над головою. Триденний пайок за минулі дні отримаєте всі.

— Ото наїмося досхочу! — радіє тітка Марфа Василівна. Більш обачливі жінки її застерігають: на голодний шлунок багато їсти не можна, треба потрошки.

До Радинберга добрались під вечір. Виявилось: практично неможливо надати приміщення десятком тисячам прибульців. Всі будинки заселені. Заплановані ж для нас — ще зайняті іншими «остарбайтерами», котрі прийшли сюди раніше на декілька днів. З невідомої нам причини вони тут затримались.

Ми, вихідці з табору Гельборн, облюбували собі місця біля довгої цегляної стіни, яка донедавна служила загорожею для якоїсь фабрики. Фабрику «стерли з лиця землі» літаки-бомбардувальники. Одні лише вирви там, де вона недавно існувала. Всюди валялася тьма-тьмуца гільз від вистріляних патронів, наче в глибоку осінь жолудів у дубовому лісі.

Трохи відпочивши і поївши ще недозрілих, зелених, аж мурих, яблук, новосельці взялися до роботи. Носили дрючки з лісу, до якого — рукою подати. З території розгромленої фабрики — дошки, листки бляхи. Прилаштували їх до стіни, будуючи собі житло, неначе ластівки ліпили своє гніздо. А в цей час наші «повпреди» Микола Тесля, Степан Гаврилюк, Борис Іщенко й тітка Марфа Василівна, що до них примкнула, пішли в комендатуру дізнатися: чи скоро вида-

дуть продукти на вечерю, зокрема заборговані нам за минулі дні. Відповідь не забарилась:

— Минулі дні вами уже прожиті, забудьте, що ви не їли...

Кілька днів живемо осілим життям. Начебто все гаразд. Та не всім. Росіянину Платоновичу (на прізвисько Голубчик) не спиться вночі на новому місці. Встане і ходить туди-сюди аж до світанкової зорі. Жаліється вранці:

— Голубчику, ледве стулю повіки до сну — являється молода дівчина в білому платті, злуча, мов кицька, дряпає мене за очі...

— Ви не догадуєтесь, чого вона дряпається? — кпинять деякі жартівливі жінки. Однак, кому біда, тому не до жартів.

Степан Іванович Гаврилюк має свою думку стосовно Голубчикової біди:

— Він спить на тому місці, де, мабуть, неглибоко захоронена особа жіночої статі. Запах жіночих кіс та тіла викликає певні подразнення, малює зримі образи в сні...

Ще один день нашого «райського життя» в халабудах приніс дві несподіванки. Молодим мужчинам та дорослим юнакам надійшов наказ: вишикуватися в ряди, взявши з собою найнеобхідніше. Комендант оголосив:

— Вам у першу чергу виділили транспорт для відправлення на Батьківщину. Ви працювали на фашистів, а тепер працюватимете на Радянський Союз. Шахти Донбасу чекають на вас. День не стоїть, сонце не пасеться. Кроком руш!

Колона майбутніх шахтарів пішла строем до найближчої залізничної станції. Серед них — Микола Тесля, Степан Гаврилюк, Іван Климчук. Пройшло кілька годин. Нас також підняли по тривозі. Звеліли звільнити зайняту територію протягом двох годин. Заворушилися люди, неначе мурашки в мурашнику, коли в ньому зловмисник поворушить палицею.

Жаль стало покидати «обітовану землю» на околиці міста, переселяючись до центру. Жаль переріс в обурення, коли від перших переселенців докотилась чутка: не вистачає вільних місць, навіть на горищах; люди займають вільні місця під відкритим небом. Тому переселення сприймається нами як недоцільне. Про справжню його причину ніхто з «остарбайтерів» не знає. Страшна таємниця розкриється завтра.

Ледве перші промені сонця торкнулись землі, напівсонне місто ожило, заговорило. Безкінечний потік цивільних людей з лопатами, у супроводі озброєних військових, потягнувся

за місто. То з наказу військового коменданта все доросле населення німецької національності мобілізували відкопати трупи «остарбайтерів», розстріляних при відступі. Нещасних розстрілювали під мурованою стіною почергово: живі закопували загиблих, а через кілька хвилин — самі гинули від смертоносних куль — їх закопували інші, поки що живі і т. д. Виявилось, і ми спали на трупах, присипаних землею на тридцять-сорок сантиметрів товщиною. В останні два дні нашого тут перебування, коли сонце нещадно пекло, стояв неприємний запах в повітрі, але ніхто не знав по якій причині. Знайшлася в Радинберзі одна добра душа, молода німкеня, котра повідала про трагедію п'яти тисяч «остарбайтерів»; показала місце їх захоронення; застерегла, щоб не виникла епідемія хвороби поміж нас. Вслід за дорослими я побіг дивитись на жахливу картину: безліч молодих людей, наче бурею повалений ліс, лежали в різні сторони головами.

Я відшукав те місце під стіною, де стояв наш із сестрою «будиночок». Мені легко вдалося це зробити, бо на стіні залишився мій малюнок — крейдою зображене сонце і ясногілляста яблуня із плодами. Там знайшли свою кончину дві дівчини. Очевидно, дві подруги, бо на прощання перед смертю міцно обнялися і дивились одна на одну тепер вже мертвими ямами очей, далі — жінка з немовлям, прив'язаним хустиною до грудей. Поруч з нею лежав чорночубий мужчина і багато-багато інших людських тіл.

Одна сивокоса жінка, з числа тих, хто прийшов подивитись на криваве побоїще, впізнала свою доньку по вишитій сорочці, довгій косі й своєрідній обручці, бо обличчя юнки зрештетили кулі.

— Доню! Моя донечко! Ластівко єдина! — заголосила мати. — Чи ж такої зустрічі з тобою я чекала? Чи ж такої долі я тобі бажала! Встань, ріднесенька! Посміхнись до мене хоч разочок, як всміхалась вдома! Дай я поцілую твоє красне личенько! Твої карі оченята! Ах, в тебе нема личка! Ой, в тебе оченят немає!! Гірко плачуть люди на твоєму весіллі...

І справді, на цей час вже плакали-ридали сотні людей. Не тільки ті, хто впізнав своїх рідних, а й всі присутні.

Іх плач-голосіння болем відлунював ліс, що стояв, неначе свідок фашистських злодіянь. Три дні жителі Радинберга й довколишніх сіл робили труни.

Слов'яни гідні того, щоб їх похоронили по-людськи! — розпорядився комендант міста. В день похорону відбувся велелюдний траурний мітинг, на якому виступили живі жертви нацизму від свого імені й від імені загиблих братів по неволі.

— Це ніколи не повинно повторитись! — одностайно заявили.

Микола Григорович ДЕНИСЮК.
м. Дубно, вул. Замкова, 13, кв. 2.

В НЕВОЛІ

І. ДОРОГА В НЕВІДОМІСТЬ

Тихе, невелике містечко Дубровиця на Поліссі. Теплий осінній день 1941 року. В парку грає духовий оркестр. Це проводжають на роботу в Німеччину невелику групу юнаків і дівчат. Ідуть добровольці — ті, що сподіваються не тільки знайти кращу долю, але ще, може, і рідним допомогти. Не знають ще ні від'їжджаючі, ні ті, що проводжають: пройде небагато часу — і замість духових оркестрів будуть лунати автоматні черги, будуть шибениці, розстріли, пожежі. Ще не дійшли до тихого містечка чутки про концтабори та крематорії, не знають, що таке гестапо.

Серед тих, що прийшли подивитись на видовисько, був і я. І задрив тим, що їдуть. Перед війською в школах Радянського Союзу німецька була домінуючою іноземною мовою. Я вже багато дечого розумів, міг сьак-так про дещо порозумітись.

...Початок травня 1943 року. В місті оголосили наказ коменданта: всі хлопці та дівчата 1922—26 років народження повинні 6-го травня з'явитись не пізніше 12 години дня в поліцейське управління з їжею та білизною — для відправки в Німеччину на роботи.

Вдома, звичайно, сльози, горе. І пускати не хочуть, і страх перед карою лякає. А про кару, яка може бути, всі вже добре знали. Зранку в день відправки мати заходилась ладнати все, що треба в дорогу. Зшила полотняну торбу, приготувала пара білизни, сорочку. Час від часу баба виходила на розвідку: що робиться, що кажуть люди. Десь перед обідом стало відомо: прийшло дуже мало і комендант заявив, що викликав із Сарн підкріплення і будуть палити хати тих, хто не прийде. Це дало результат.

Попрошавшись із рідними, я взяв торбу на плечі і пішов. Тоді востаннє бачив батька і бабу. Батько загинув у Берліні, а баба померла від тифу, коли в місті стояв фронт.

Коли я прийшов у поліцейське управління, там вже було десь біля сотні таких, як я, з торбами та валізками. Під

вечір нас повели на залізничну станцію. Вели колоною по вулицях, під охороною німецьких солдатів та поліцаїв. На станції нас завантажили в криті вантажні вагони, і поїзд рушив. Ми скупчились біля нещільно закритих дверей, біля віконець угорі вагона і дивились — прощались із своїм рідним містом.

Привезли в Сарни, розмістили в якомусь будинку недалеко від станції. За два дні, що були там, з десяток всетаки втекло або їх викупили в охорони батьки.

Привезли в Рівне і розмістили в казармах. Тримали з тиждень. Частина водили на роботу на Шпанівський цукро-розовод, частину — на розбирання зруйнованих будинків.

У казармах стояли триповерхові нари, на яких ми і сиділи, і спали. Іли хто що мав ще з дому. Раз на день давали обід — шось на зразок юшки. Туга за рідними, за домом не лишала нас ні на хвилину. В цій ситуації велике значення мало те, що поруч були знайомі обличчя, навіть однокласники. Біда нас ще більше з'єднала, зробила ніби однією сім'єю.

Та ось настав день відправки. У вагони сідали групами, що вже зжилися за ці дні. Говорили, що коли повезуть на Брест, через ліси, то партизани нас обов'язково звільнять. Звичайно, то були наївні балачки, але, як кажуть, надія вмирає останньою. Нас повезли через Львів.

Запам'ятався один епізод. На вокзалі у Львові нам дозволили вийти з вагонів. Поїзд був оточений солдатами та поліцаями. Дозволялось підходити до водозабірної колонки та набирати воду.

Коли вже закінчувався час стоянки, машиніст став робити «продувку», пускати пару. Пара суцільною стіною на хвилину закривала все попереду **паровоза**. В той час біля першого вагона стояли, ті, що повиходили. І ось одна дівчина, коли машиніст пустив черговий струмінь пари, наче пірнула в ту стіну. Коли пара розвіялась, дівчини вже не було. На щастя, ніхто з охорони цього не помітив. Казали, хто був поруч, що машиніст кивав їм, показуючи, що пусить пару.

Наступного ранку ми вже були в Перемишлі. Там я вперше побачив справжній великий табір з подвійною огорожею з колючого дроту та сторожовими вишками. Перш ніж розмістити в бараках, нас повели в блок-санпропускник,

де ми помились і пройшли спеціальну обробку дезінфікуючими засобами. Одяг також був пропущений через дезкамери.

У Перемишлі були недовго. В пам'яті залишилась процедура медогляду. Нас, зовсім голих, відразу після миття заводили в приміщення. Ми шеренгою проходили мимо столу, за яким сиділи медкомісія, нас оглядали, міряли, зважували, перевіряли, чи немає захворювань шкіри. У кого виявлялися щось підозріле, відразу відокремлювали.

Режим у таборі вже був більш жорсткий, ніж у Рівному. Скрізь чути було окрики охоронців, у хід часто пускались нагайки, кулаки...

На третій день нас вишикували і повели на залізничну станцію. До цього часу ми, всі свої, так і держались купи. Сіли також в один вагон.

І почалася дорога далі на захід. Спали на підлозі, хто що мав, те стелив. У вагонах було не менше як по сорок чоловік, тому і вдень, і вночі було душно. Вранці ми були біля Кракова. Дозволили розчинити трохи двері вагона, прибивши перед тим поперечки, щоб не випадали на ходу, і не змогли вискочити. В вагоні від того стало трохи краще дихати, зменшилась духота.

Нарешті, зупинка Дортмунді, що на заході Німеччини. Нас повели у величезний табір, де були тисячі таких, як ми. Перед нами виступив офіцер в есесівській формі, з перекладачем. Він говорив про те, що ми повинні добре працювати, застерігав, що втікачів, саботажників чекає концтабір або смертна кара.

Коли ця перша лекція на німецькій землі закінчилась, нас розподілили по бараках, потім повели фотографувати на документи — з номером на грудях.

Десь днів через три розбудили серед ночі і наказали йти в лазню. Хоч був перерваний сон, але мились ми охоче, бо всю дорогу від Перемишля майже не вмивалися. Після цього величезний майдан біля в'їзду до табору заповнили люди. Нас шикували в колони по 6—8 чоловік у ряд. З наближенням дня гамір та біготня зростали, метушились охоронці. Стали прибувати вантажні автомашини. До них підводили з колон групи людей, заганяли в кузов — і машини рушали.

Від багатогодинного стояння в мене заболіли ноги і я вийшов з колони та сів на свій мішок. Раптом чую, що хтось ухопив за руку та тягне до воріт.

— Шнель, шнель — швидше, швидше! — кричить якийсь німець, показуючи в бік воріт. Я став вириватись, просив, щоб відпустив, бо тут мій брат і я хочу бути з ним. Вибіг і мій товариш, але охоронець його завернув, ще й стусана доброго дав. Мене потягли до машини, в кузові якої стояли вже десятків два дівчат та хлопців.

Так я розлучився із своїми друзями, земляками. Я стояв у кузові із сльозами на очах. Той німець, що мене притягнув, наказав усім показати свої документи і записав у записник. Документи-аусвайси з фотокартками нам видали напередодні.

Машина рушила. Ми знаходилися в самому центрі знаменитого Рурського басейну, де міста одне біля одного. Здавалось, що якби мати кілометровий крок, то можна всю Німеччину пройти по дахах будинків, не ступивши ні разу на землю.

Зупинились у місті Герфорді біля якоїсь установи.

— Марш у будинок, швидко! — наказав німець.

Взявши свої речі, ми пішли за ним. Слідом ішов охоронець. Зайшли у велике приміщення. Німець десь зник, я про себе назвав його «покупцем», вирішивши, що це представник якогось заводу, котрий придбав нас у таборі.

«Покупець» з'явився ще з одним німцем. Той пояснив ляманою російською, що маємо робити. Зміст його слів був приблизно таким:

— Ви здаєте мені аусвайси, речі складаєте в сусідній кімнаті. Вас поведуть в інший будинок, де будете вечеряти, затим — чекати. Порядок, дисципліна — обов'язкові. Втікати не варто — ви за дві тисячі кілометрів від дому.

Кожний віддав документ.

— А тепер — марш на вулицю. Стати в колону.

Йти довелося недалеко. Охоронець відкрив ворота, ми зайшли на якесь подвір'я. З дверей будинку вийшов чоловік у цивільному, наказав йти за ним.

— Ось тут ви будете кушать, — сказав він, при цьому слово «кушать» мовив по-російськи.

В тому будинку ми переночували, вранці прийшов наш «покупець». Зачитавши з десятків прізвищ, серед яких було і моє, наказав йти за ним.

Коли ми з речами вийшли на вулицю, підїхала вантажна машина. Нас повезли в сусіднє місто Бюнде. Висадили біля біржі праці, завели в приміщення, наказали чекати. Довго

чекати не довелося. Незабаром стали по одному викликати в сусідню кімнату разом з речами. Мене викликали серед останніх. Якийсь службовець, що сидів за письмовим столом, запитав моє прізвище, подивився на фото та на мене і передав посвідчення людині, що стояла осторонь.

— Прощу, пане Вальдгауз, — сказав він при цьому.

Я глянув на німця, що взяв мій документ. То був низького росту чоловік років сорока, лисуватий та круглолиций. В його очах я вловив якесь невдоволення чи розчарування.

Пізніше зрозумів його погляд. Напевно, йому хотілося побачити міцного хлопця, здатного до важкої праці на господарстві. А перед ним стояв невеликий на зріст, тендітний юнак. Можливо, його спокусило те, що в моєму документі було записано: трохи знаю німецьку мову.

— Пішли, — сказав хазяїн. З цього моменту я буду його так називати.

Перед будинком стояло щось на зразок фаєтона з накриттям.

— Сідай, — показав хазяїн рукою і сам сів поруч.

Ми поїхали. Це був останній відрізок шляху від дому до місця праці, від волі до каторги. Тепер я вже не вільник, у мене є хазяїн.

Іхали з півгодини. Хазяїн час від часу ставив запитання, на які я, як міг, відповідав. Страху не було, все мовби перегоріло за дорогу. Тільки радів, що все-таки бог милував мене — і я потрапив до бауера, а не на завод.

2. ПЕРШЕ ЗНАЙОМСТВО, ПЕРШІ ВРАЖЕННЯ

— Оце наш дім, — показав хазяїн рукою на великий будинок з червоної цегли і червоним черепичним дахом, що стояв на пагорбі, — тут ти будеш жити і працювати.

Коли ми заїхали на подвір'я, з дому вийшла жінка, трохи, може, старша за хазяїна. Він щось їй сказав, киваючи в мій бік. Вона з цікавістю розглядала мене.

— Як тебе звати? — запитала вона. Ти хто, поляк чи росіянин?

— Я з України, недалеко від Львова, називаюсь Алекс, — відповів я.

Коли відповідав, мені здалося, вона задоволена тим, що можу говорити трохи по-німецьки. Але запитання було лег-

ким, простим, і їй ще не раз доведеться мати мороку з моєю німецькою мовою. Це була сестра хазяїна, яка тут була за господиню.

— Йди відпочинь, незабаром буде обід, — сказала вона. — Пан Вальдгауз покаже, де ти будеш жити.

Хазяїн кивнув мені, щоб ішов за ним. Ми зайшли в великий та високий вестибюль чи коридор. В кінці його звернули на стрімкі східці і піднялись у невелику низьку кімнату над конюшнею.

— Ось можеш відпочити до обіду, — показав він на дерев'яне ліжко, а сам вийшов.

Я поклав свій мішок, упав на ліжко і заплакав. У мене наче зірвались якісь гальма чи кран, що стримував напруження. Я лежав і плакав якимсь істеричним плачем. Такий стан тривав недовго. Плач обірвався так само раптово, як і виник, і я заснув.

Прокинувся від голосу хазяїна, що кликав мене обідати, і я пішов за хазяїном на кухню. Вона була досить простора. Біля вікна стояв обідній стіл, поряд із дверима — другий, невеликий, за який мені сказали сісти. За великий стіл сіли хазяїн, його сестра та ще одна молода німка. Вона після обіду підійшла до мене і запитала, як мене звати, звідки я, скільки мені років, хто в мене залишився вдома.

— А мене звати Лінда, я працюю по найму у пана Вальдгауза.

І вона розповіла, що хазяїн не жонатий, йому вже 40 років. На фронт не взяли, бо немає на кого залишити господарство. Тут живе сестра хазяїна із Білефельда, там її сім'я. Коли вона їде до себе додому, то хазяїною залишається вона, Лінда.

Після обіду хазяїнка принесла пару видовбаних із дерева черевиків.

— Скидай свої порвані та взувай ось ці, — сказала вона. Дерев'яні черевики були придатні на всі пори року. Восени та взимку ще додавались шерстяні шкарпетки, які потрібно було самому штопати, та холяви, що пристібались.

Взув я ті колодки і вийшов на подвір'я. Хазяїн залишився на кухні. На обід відведено годину, тому після їжі він за столом дрімив або слухав радіо.

Я став роздивлятись, що являє собою садиба. Вона була схожа на хутір, вулиці, як такої, не було. Будинок мав

форму не замкненого з боку дороги чотирикутника. В одному з кутів знаходилась двоповерхова житлова частина. Доріжка з вулиці до дому обсаджена кущами троянд, що справило на мене велике враження.

Всі господарські приміщення були під одним дахом і при великій корисній площі займали мало землі. Раціональність та економічність такого рішення я оцінив потім, коли став будівельником.

Після обіду ми пішли в поле. Воно було недалеко, але я ледве дійшов до нього. Виявилось, що в тих колодках треба ще навчитись ходити. Вони часто вивертались, боляче вдаряючи по кістках ніг, обдираючи шкіру. О сьомій вечора праця в полі кінчалась, вдома на нас чекали корови, свині, коні та інша робота. Все виконувалось за твердим розкладом, інакше в роботі не було б ніякого ладу.

— Будеш доїти корів, — сказав хазяїн, коли їм покладали корми та винесли гній з корівника.

Він підвів мене до корови, поставив біля неї стілець і показав, як це робиться. Коли я сів і почав доїння, то струмки молока більше попадали поза відро, хоча воно було чималеньке. Мої штани незабаром стали мокрі від молока. Але поступово, день за днем справа з доїнням крашала — і через кілька тижнів я вже досить справно це робив. Всього було шістнадцять корів. Переважно доїли апаратом. До нього підключались одночасно дві корови, а третю я тимчасом доїв руками. Після апарата кожну корову треба було додоїти вручну.

Коли було покінчено з доїнням та годуванням корів, видаленням гною, взялись за свинарник та за коней. Уся робота закінчилась біля дев'ятої години.

Коли після вечері піднявся в свою кімнату, то відразу ліг і заснув настільки був стомлений і роботою, і враженнями. Так пройшов мій перший день.

— Алекс, вниз, до роботи! — почув я голос хазяїна вранці.

І так було щодня, увесь час мого перебування у бауера. О п'ятій ранку, влітку і зимою, будив він мене цими словами. Часу на позіхання не було. Відразу брався за роботу. Найважче було виносити вилами гній, особливо якщо день пропущено. Він тоді був столтаний, виривати його важко.

Коней було двоє, і я мусив їх щоранку чистити. Хазяїн показав, як це треба робити, як стояти, щоб кінь часом не

вдарив. Один був ще молодий, трохи норовистий, неспокійний. Він інколи намагався вхопити мене зубами, тож треба було бути одночасно і дуже уважним. Його я дуже боявся, заходив до нього зі страхом.

Взагалі, легкої роботи не було. Через деякий час почали боліти руки, ноги, живіт. Звечора не міг заснути, не обгорнувши руки та ноги мокрими шматками. Ноги і руки набрякали, боліли оббиті колодками кістки ніг, нила спина. Особливо важко було вносити щовечора на дорогу бідони з молоком. Коли я їх ніс, вони вдаряли по кістках ніг. Важили по двадцять — тридцять кілограмів кожний.

Нелегкою виявилась і проривка буряків. Спина витримувала до обіду, а потім я проривав, повзаючи на колінах.

Коли пройшло перше знайомство з будинком, з роботою, повернулась туга за домом, за рідними. Моя кімнатка знаходилась неподалік від кухні. І коли там після вечері вмикали радіоприймач, до мене долинали звуки пісень, спотворені й приглушені віддалю та стінами. І мене здавалось, що я чую чітко голосіння матері чи баби, — і навіть розрізняю слова. Це додавало мені жалю, виводили з рівноваги, давило на психіку до такого стану, що я лежав на ліжку та плакав.

Думка про втечу не залишала мене. В торбі ще лежав кусок домашнього сала, який я беріг на випадок втечі.

Іяжка праця від п'ятої ранку до дев'ятої вечора щоденно — влітку і взимку, в спеку і в холод, під дощем чи снігом. Я не міг, коли був стомлений, сісти та відпочити, аб не вийти на роботу, коли відчував себе не зовсім здоровим. І так було кожний день протягом двох років.

3. ДЕНЬ ЗА ДНЕМ

— Алекс, тут по сусідськи живуть твої земляки, — сказала якось пані Лінда. — Ось там, унизу, садиба городника. У нього працюють росіяни.

Для німців усі, хто прибув з Радянського Союзу, були росіянами.

Садиба городника була поряд з нашою. Він був членом нацистської партії, часом носив на руці пов'язку із свастикою. В нього працювало чоловік п'ять чи шість. Серед них хлопець із Сибіру та дві дівчини з Білорусії і одна з України.

Першим до мене прийшов мій сусід. Це був хлопець років двадцяти п'яти, назвався Михайлом. Ми розповіли один одному про себе. Схоже, він втік з табору для військово-полонених, але прямо про це не говорив.

Була саме неділя, післяобідня пора і до вечірнього доїння я був вільний. І ми пішли до моїх сусідів. Вони жили в окремому будинку. В одній кімнаті жили Михайло та поляк, вже старша людина, другу займали дівчата — Аня, Тоня та зовсім ще молоденька дівчинка Олена з Херсонської області. Її батько працював у сусідньому селі і щонеділі приходив до неї або вона бігла до нього. Класична картина, зовсім схожа з рабами в Америці, коли сім'ю негрів розділяли до різних хазяїв.

З розмови з новими сусідами я зрозумів, що їм трохи легше щодо праці, менше роботи увечері. Немає багато корів, свиней, а робітників аж п'ятеро. А от з харчуванням — значно гірше, та й нема з чого брати ті добавки, які я мав: молока, фруктів, тощо.

З того дня, як у мене з'явилися друзі, розпорядок дня трохи змінився. Тепер мені було вигідно закінчити вечірні роботи якнайшвидше, щоб мати ще трохи часу піти до сусідів. Тому я вже зранку дивився, що можна зробити, щоб увечері було більше вільного часу. Часом в обідню перерву робив дещо на вечір.

Мої друзі казали, що в мого хазяїна до мене вже було більше п'яти робітників. Деякі не витримували поганого ставлення та важкої роботи і втікали, а деяких сам відправляв. І його попередили, що коли і я ще втечу, то більше нікого не дадуть. Чи це насправді так, я не міг запитати у самого хазяїна. Але поки що за час, що я тут, ніяких неприємностей не було. Праця дуже тяжка, болять руки, ноги, все тіло, страшенно стомлююсь, це так. Але ще ні разу не вдарив і не сварився. Може, тому, що не було причин. Та згодом і вони з'явилися.

Наприкінці весни та на початку літа з'являється короткочасна перерва в польових роботах. Цю перерву використовують для інших господарських робіт. В тому році ми зайнялись викорчовуванням великих буків, що росли за будинком на обох схилах яру. Одного дня ми різали на циркулярці товсті гілки звалених дерев. Хазяїн подавав напилку, гілляки, а я на протилежному боці приймав дрова і

відкидав на бік. Раптом побачив, що хазяїн із криком падає на землю. Я стояв наляканий, не розуміючи, що трапилось. Хазяїн піднявся білий, мов крейда, і з гіллякою в руці накинувся на мене. Я закрився руками і відбіг на кілька кроків. А він все кричав і кілька разів огрів мене по спині та плечах. Попало і по руці.

Коли спалах люті минув, він сердито, але вже без крику пояснив, що трапилось. А трапилась справді дуже небезпечна ситуація. Коли він, взявши чергову гілку, повернувся до стола циркулярки, то побачив, що я кладу добру тріску на зуби пилки, яка обертається в його бік. Він миттю впав на землю, і це його врятувало. Бо тріска з моєї руки миттєво зникла, її підхопили зуби пилки і кинули з величезною швидкістю, а значить і силою — вперед. Коли с вона потрапила в хазяїна, він був би вбитий. Хазяїн все це мені пояснив наочно, приклавши до зубів рухомої пилки кусок тріски.

Він покурив, заспокоївся, і ми продовжили роботу. Місця на плечах та спині, особливо на руці, боліли, але я ще трохи робив свою роботу. Та десь через півгодини мусив сказати, що мені дуже болить рука і не можу її підняти.

— Покажи, що там таке, — наказав він і, піднявши на спині сорочку, помацав плече та руку.

— Йди відпочивай, більше сьогодні різати не будемо. Приклади до тих місць, де болить, мокрі шматки.

До вечора плече трохи напухло, а на місці ударів були синяки. Рукою я зміг працювати днів через два.

Минула весна, прийшло літо, роботи прибавилось. У червні вже косили ячмінь, а по ньому висаджували розсаду брукви. До зими вона ще виростала велика.

Я при знайомстві з сестрою хазяїна відмітив її задоволення з того, що трохи розумію по-німецьки. І тоді ж подумав, що моє знання німецької ще не раз буде причиною неприємностей.

Так і трапилось. Я мав заорати частину поля з-під ячменю, де має бути бруква. Хазяїн пояснив, з якого кінця орати і до яких пір. Та на цей раз я зрозумів невірною, навпаки.

— Ти добре зрозумів, де треба орати? — спитав він мене.

— Так, — відповів я і рушив з двору.

Коні були запряжені в плуг на колесах, поле недалеко — і я повів коней у поле. Мені дуже подобалась така робота, як оранка. Вона, хоч і трохи монотонна, не потребує постійного напруження уваги. Можна орати і думати про все, поринати в згадки, мріяти про повернення додому.

І я почав орати. Коли хазяїн на велосипеді привіз каву, частина поля була вже заорана. Я затримав коней і став, розгублений, коли побачив, як хазяїн, тільки-но підїхавши, кинув велосипед і кошик на землю і, червоний як рак, біжить до мене з криком. Він став тупцювати довкруги мене, розмахувати кулаками та лаяти, аж слина з рота летить. Але стримався на цей раз, не вдарив. Я зрозумів, що орю не там, де треба.

Коли він трохи заспокоївся, взяв у мене з рук віжки і повів коней на другий кінець поля. Я плентався за ним з опущеною головою. Пройшовши першу борозну, він повернув назад.

— Йди їж бутерброд, — сказав сердито. Кава була розлита, я взяв бутерброд і швидко зїв.

— Ну, а тепер ори далі, — сказав він і, сівши на велосипед, поїхав.

Це не поодинокий випадок, коли я заробляв «на горіхи» через невірне розуміння, а часом, може, і через неухагу.

В кінці літа з'явився новий робітник — француз із табору для військовополонених. Він вранці приїздив на велосипеді, а ввечері відїздив. З ним мені трохи полегшало, бо щось дуже важке то вже він робив або допомагав. Розмовляли ми з ним, звичайно, по-німецьки, хто як зумів. Але якось розуміли один одного.

Минули літо та осінь, настала зима. В моїй кімнаті над конюшнею не було опалення, стіни цегляні, тонкі, стеля та підлога — бетонні. Ступити босою ногою взимку було неприємно, холодно. Вранці, вставши з ліжка, мусив швидко одягатись і спішити до роботи, щоб зігрітись. Восени хазяйка дала шерстяні шкарпетки. Коли протирались дірки, штовпав сам.

Робота зимою була переважно біля дому, в лісі, якого в хазяїна було понад два гектари, в садку, були й різні ремонтні роботи. Доводилось працювати на морозі, на вітрі, під дощем чи мокрим снігом. Намокали одяг, ноги. Але зігрітись не було де. Роботи ці важкі. Треба було підніма-

ти та переносити важкі колоди зрубаних дерев, тягати тачки з землею чи камінням тощо. Вночі знову печали боліти руки, ноги. Щоб не болів живіт, зробив собі пояс і тісно ним підв'язувався.

В кінці зими від частого промерзання та води на руках і ногах поробились виразки, які гноїлися. Хазяйка змушена була повезти мене до лікаря. Влітку, коли вигрівався на сонці, хвороба пройшла. Але через два роки, вже вдома, вона поновилась — і мені довелося довго лікуватись.

Часом робив собі «лазню». Просив хазяйку відро гарячої води, йшов у клуню, роздягався і мився. Зимом, звичайно, були холод, протяг, але мусив це робити.

Минула зима. З дому отримав тільки два листи, бо в лютому сорок четвертого року моє місто було вже звільнене.

Навесні хазяїн взяв підряд возити з цілого села молоко на завод. І цю роботу він доручив мені.

Відразу після сніданку я запрягав коней у спеціальний віз — платформу без бортів. Бідони з молоком ще звечора кожен хазяїн виносив на дорогу. Я об'їжджав за маршрутом все село, забирав ці бідони і відвозив на молокозавод у сусіднє місто. Це була важка робота, більше підходяща для міцного, дорослого хлопця, ніж для такого, як я, хоч уже зміцнілого за рік, але все ж не силача. Біля кожного двору стояло від одного до трьох бідонів з молоком. Вони були різні — менші і більші. Були і такі, що я ледь піднімав їх на платформу.

Спочатку біля кожного двору зупиняв коней та ставив бідони обома руками. Але через деякий час так натренувався, що коли було не більше двох бідонів і не було дуже важкого, я коней не затримував, а ставив один за другим на ходу. Потім вискакував на платформу і ставив бідони на місце. Коли бідонів було більше або траплявся дуже великий, я мусив затримати коней.

З доставкою молока потрібно було поспішати, щоб до одинадцятої години повернутись додому. Бо в цю пору, як по годиннику, майже щоденно летіли літаки союзників. Для мене це було дуже цікаве видовисько. Летіли вони в великій кількості, ескадрилья за ескадрильею. Скрізь на їх шляху чути було зенітки та вибухи бомб, а гудіння літаків стояло суцільне.

Часом деякі, як «вільні стрільці», відокремлювались і скидали бомби або стріляли з кулеметів. І це вже було небезпечно.

Мені таки довелось потрапити саме під «прогулянку» такого літака. Коли я повертався з молокозаводу, раптом почув, а потім побачив, як низько над полем з ревінням та кулеметною стріляниною несеться літак. Я миттю зіскочив з воза і впав на землю. Коні, сполохані ревінням, відчувши, що я випустив з рук віжки, рвонули галопом і звернули на ріллю. На щастя, віжки впали під колесо — і це зупинило коней. Бідони, поки коні бігли і віз трясся, падали з воза. Добре, що це трапилось на зворотному шляху, і вони були пусті.

Якось на нашу садибу впало три запальні бомби. Дві — на подвір'я, а третя — в свинарник. Покрівля з черепиці над ним злетіла майже вся, на горіщі виникла пожежа. Всі кинулись гасити. Прибігли і мої сусіди — Михайло з дівчатами. Ми з ним залізли на горище і стали скидати жмутки сіна, що диміло. Тут я побачив, що Михайло один жмуток з вогнем, замість кидати вниз, на подвір'я, потяг туди, де лежала солома.

— Що ти робиш? — спитав я здивовано.

— Тихше, роби так, як я, — прошепотів він. Але тут поряд з'явився німець-сусіда, що також прибіг гасити, і ми стали скидати сіно вниз. Незабаром все було погашено, небезпека минула. Я зрозумів, що хотів зробити Михайло. Сіно, яке вже добре злежалося, не дуже добре піддається вогню, горить повільно. Тому і пожежі великої не виникло. А от солома займається швидко і горить добр

Покрівлю відремонтували за кілька днів.

Іншого разу, так, як звичайно, але вже після обіду на) нами пролітали літаки. Я саме був у садку під яблунями. Раптом помітив, як від одного з літаків відділяється величезний цигаркоподібний предмет і летить вниз. Але не так, як звичайно падає бомба, із свистом набираючи швидкість, а повільніше, весь час повертаючись, з дуже незвичними звуками. Падало це чудовисько приблизно на сусідню садибу, де були мої друзі. Коли воно зникло за деревами, я впав на землю, чекаючи величезної сили вибуху. Але лежу хвилину, другу, а вибуху немає. Нарешті, підвівся і, не поспішаючи, обережно рушив у напрямку падіння бомби. За садибою сусідів на полі побачив своїх друзів, що роздивлялись якийсь предмет. Як виявилось, це був розламаний порожній запасний бак від пального, якого скинули з літака.

Серед літа сорок четвертого року до нас прибув новий робітник — поляк, якого звали Юзек, мав років тридцять. Я добре володів польською, так що проблем з мовою у нас не було. Полегшало також і в роботі, особливо увечері.

Останні тижні невдачі переслідували мене одна за одною. То щось поламаю, то зроблю не те або не так, як треба. Виорав гніздо земляних ос. Вжалені коні порвали упряж, мало не посікли плугом собі ноги. Я впав на ріллю і закрився руками, але все-таки аж чотири вкусили мене в руки і шию. Два дні я лежав, а хазяйка викликала лікаря. Невдачі загострили взаємини. Тому я вирішив піти від хазяїна.

Якось пішов у свою кімнату і, зібравши швидко речі, непоміченим вийшов з двору. Спочатку в мене був намір піти на біржу праці і попросити, щоб направили до іншого хазяїна, бо цей б'є. Але чим далі відходив від дому, тим тверезіше починав дивитись на все. А що, коли мене відправлять на якийсь завод чи в шахту або в табір? А якщо навіть і до іншого хазяїна, то чи кращий він буде? А робота скрізь однакова. Та й не такий вже він поганий, якщо коли перепадало, то не задарма.

Поки я так розмірковував і йшов у напрямку до міста, почув звук мотоцикла. Мені назустріч їхав поліцай. Я звернув у поле, але він побачив мене.

— Ти звідки їдеш? — запитав, зупинившись.

— Від пана Вальдгауза.

— Сідай, — показав на задне сидіння.

Коли ми в'їхали на подвір'я, хазяїн вийшов назустріч.

— Злазь! — наказав поліцай і почав на мене кричати. — Тобі що, погано? Ось які шоки, аж тріщать, — ляскав долонею мені по щоках, аж вони горіли. — Хочеш у табір? Можу відвезти. Там швидко розуму наберешся, і шоки стануть сині, а не червоні.

Хазяїн мовчки стояв та тільки посміхався, не втручаючись. Я зрозумів, що як тільки хазяїн побачив, що мене немає, він подзвонив у поліцейське управління.

Цього літа француз із табору вже не приїздив. Зате з весни почала працювати німецька дівчина, що приїжджала щоденно з міста на велосипеді. Німці завели трудовий обов'язок для дівчат, яким виповнилось вісімнадцять років. Весну та літо вони працювали на селі, а осінь

та зиму — на підприємствах. Дівчата носили навіть форму — червону косинку та синю ґукню.

В кінці літа прибула до нас також росіянка Ніна з Орловської області. Була вона якась дуже небалакуча, тиха, дуже тендітна. Не розповідала нічого про себе, про свою рідню, не ходила до дівчат. Схоже, була з міста, бо нічого не вміла робити в полі. Хазяйка взяла її до себе в помічниці.

Своїм друзям у городника я старався допомагати, чим міг, із їжі. Ми знайшли велику пляшку, я наливав молоко і ховав у нашому буковому лісочку. Вони знали місце схову. Носив також яйця, фрукти. Часом у неділю, з дозволу хазяїв, ходили у місто до наших військовополонених, які працювали на розвантаженні вагонів та ремонті колій. Ми задалегідь старались припасти щось із їжі для них. Але не всі охоронці дозволяли підходити.

В нашому селі в пивному барі працювала дівчина з України. Була вона дуже гарна, і це стало причиною її нещастя. Дівчатам призналась, що чекає дитину і вина в цьому її хазяїна. Чи повернулась вона додому? Таких дівчат було немало. Деякі не повернулись, а тим, що повернулись, удома було несолодко. Багато наших дівчат виходило за таких же невірників французів, поляків, хлопців інших національностей. Про долю таких дівчат ми тепер знаєм. Багато з них відвідувало свої рідні місця разом із сім'ями.

Восени сорок четвертого хазяїн мусив купити мені робочий одяг — штани та куртку, бо те, що я мав, уже зносилось.

На початку грудня сорок четвертого я повіз, як звичайно, молоко. Взутий був у гумові чоботи, бо було мокро. Біля одного з дворів не зумів відразу поставити бідон на платформу, трохи забаривсь і задне колесо накотилось мені на ногу. Я від болю закричав, зупинив коней і став кликати, щоб хтось вийшов з дому.

З дому вийшла німка і запитала, що трапилось.
— Колесо наїхало на ногу, — спробував я їй пояснити.
— Ти можеш іти? Йди за мною, я побачу, що з ногою, подзвоню твоему хазяїну.

Вона завела на кухню, посадила на стілець і зняла чобота. Шкарпетка була в крові. Великий палець лівої но-

ги був придушений колесом так, що шкіру розірвало з обох боків. Мені ставало гірше, я стогнав. Німка сказала комусь із домашніх, щоб придивився за кіньми, подзвонила моему хазяїну і заходилась обробляти рану.

Поки вона це робила, з'явився мій хазяїн.

— Чи зможеш почекати, поки я відвезу молоко?

— Так, хай сидить, — відповіла за мене німка. Я йому зроблю пов'язку, стане легше.

Обмивши рану та оглянувши палець, вони вирішили, що кістки не потрошені. Ніготь був майже відірваний.

Хазяїн поїхав. Німка забинтувала ногу, дала випити ліки. На зворотному шляху хазяїн забрав мене додому.

Пролежав я три дні, а на четвертий уже робив сидячу роботу: чистив цеглу від розчину. Рана загоїлась швидко, але взутись і нормально ходити та працювати я зміг тижнів через три.

4. НЕЗАБОРОМ КІНЕЦЬ НЕВОЛІ

Йшла друга зима мого перебування в Німеччині. Про події на фронті ми дещо знали. Часом про те, що там діється, розповідав сусід, старий німець-листоноша. Якось вів з пасовища коня. Проходячи мимо кушів, виламав гілку. Побачивши її, кінь зупинився і, вищиривши зуби, пішов на мене. Я відступив за кущ і випустив вуздечку. Відчувши себе вільним, кінь вихором полетів по дорозі. В той час, саме на перехресті, проїздив листоноша у візку, запряженому старенькою конячкою. Наш кінь на повному ходу налетів на того, збив його з ніг, візок перекинувся. Листоноша встиг зіскочити. Він був досвідченим у поводженні з кіньми, вхопив нашого за вуздечку і змусив його заспокоїтись. Тим часом прибіг я.

— Що, не зумів упоратись? — запитав старий. — Не вкусив він тебе? На, держи міцно. Він загнuzданий, ти будь сміливіший, бо він відчуває твою нерішучість. Він ще молодий кінь, тому такий буйний.

Німець розпитав, звідки я, хто є вдома. Розповів про деякі новини з фронту, але просив, щоб нікому не говорив. Про мого хазяїна відзивався неприязно.

В першу світову війну він був у Росії, пам'ятав декілька слів по-російськи. Землі мав мало, тому служив ще листоношею.

Після цього знайомства він при кожній зустрічі розповідав мені новини з фронту.

Зима пройшла звичайним ритмом. Наближалась весна сорок п'ятого року. Бомбардування міст посилилось. Цікаво було спостерігати за нічними нальотами літаків та бомбардуванням.

Уперше і мій хазяїн заговорив про те, що я, можливо, незабаром повернусь додому.

Одного недільного дня ми з Михайлом пішли в місто. По дорозі до нас приєднались хлопці з інших господарств. Там довідались, що в районах, прилеглих до фронту, всіх остарбайтерів від хазяїв забирають і відвозять далі. Це робили, щоб запобігти можливим диверсіям чи нападам остарбайтерів на хазяїв. Повертаючись, ми провели щось на зразок наради, що робити надалі. Вже було ясно, що неділь за дві або три нашу місцевість займуть союзники, а тому є загроза, що нас можуть вивести в якісь табори. Домовились, що протягом тижня кожний з нас припасе харчів, скільки зможе, і в наступну неділю вночі піде від хазяїна. Місце збору намічено в горах, кілометрів за п'ятнадцять.

Але події наступних днів нас випередили. Десь серед тижня було наказано відправити всіх остарбайтерів-чоловіків у місто в табір. Ми з Юзеком зібрали свої речі і після сніданку пішли на місце зборів. Пройшло півдня, а нас все тримали на місці. Ми були налякані таким розвитком подій, розуміли, що до звільнення залишаються лічені дні. Хтось пустив чутку, що есесівці десь розстріляли зібраних у табір остарбайтерів, щоб не возитися з ними.

Перед обідом поліцаї, що мали нас вести в місто, посідали на мотоцикли та роз'їхались. Нарешті, до нас вийшов якийсь службовець від бургомистра і сказав, щоб ми йшли додому. Нас повідомлять, коли треба сюди прийти.

Почали розходитись. Увесь час, поки тут сиділи, я думав, що добре б десь заховатись і пересидіти ці дні, поки прийдуть союзники. Цю думку висловив хтось із присутніх. Сподіватись, що наш хазяїн захоче не виконати наказ і залишити нас у себе, я не міг.

І коли сказали, що треба розходитись, виникла думка звернутись до старого листоноші з проханням, щоб мене в себе десь заховав. Його хороше ставлення давало надію, що

він не відмовить. Я навмисне трохи відстав від Юзека і, коли той пішов, рішуче попрямував до двору листоноші з протилежного боку, щоб не побачив хазяїн.

Коли зайшов на подвір'я, там нікого не було. Постукав у двері, покликав, але ніхто не відізвався. Не було коня в стайні і візка на подвір'ї. Поряд із стайнею було відділення для соломи, а на горіщі лежало сіно.

А що, коли просто самому заховатися в соломі подалі, а там буде видно... Іжі трохи є, бо хазяйка дала на дорогу дещо, кілька днів витерплю. Про воду я не подумав. Заліз у солому і став чекати вечора.

Нарешті, почув торохтіння воза, жіночі голоси Це, напевне, повернулась із поля вся сім'я.

Але я не звернув уваги, коли вибирав місце, що мене можна побачити з драбини, котра веде на горіще. Німець завів коня в стайню, зайшов у відділення з соломою і поліз на горіще за сіном. І коли повертався, зверху драбини побачив мене. Побачивши, раптово зупинився. Зрозумівши, що викритий, я підвівся. Тепер він мене впізнав.

— Що ти тут робиш? — запитав здивовано. Я, як міг, пояснив.

— Ось що, хлопче, — сказав він, хвилину помовчавши. — Іди додому. А коли тебе знов пошлють на місце збору, можеш прийти сюди і заховатись. Я скажу своїм, щоб тебе пустили, якщо на той час мене не буде вдома. До кінця війни залишилось недовго, і я тобі допоможу, якщо в цьому буде потреба. Не вважай, що всі німці погані. Поганих менше.

Я усміхнувся, в мене наче камінь із серця звалився. Подякував старому і пішов додому. Юзек вже порався біля худоби.

— Де це ти був? — спитав хазяїн. — Може, хотів уже додому їхати? Зачекай ще трохи.

Я нічого не відповів, заміс речі в кімнату і взявся за роботу.

В неділю після сніданку ми з Юзеком сиділи в кімнаті. Раптом зайшов хазяїн з пістолетом у руці. Ми розгублено дивились на нього, не розуміючи, чого він зі зброєю і що він хоче.

— Алекс, Юзек, — почав хазяїн, — я одержав наказ відвезти вас сьогодні в табір. Але якщо ви пообіцяєте, що

нікуди не підете і нічого поганого не зробите, то за вас поручусь і ви можете залишитись.

Ми посбідцями, що нікуди, навіть до сусідів, не підемо.

— Добре, я вам повірю.

Ми з Юзеком стали обговорювати, чого це він раптом прийшов зі зброєю. Напевно, щоб показати, що вона в нього є і щоб ми не думали нічого поганого за ці дні зробити.

Проїшов ще один тиждень. У неділю після вечері ми з Юзеком вийшли на подвір'я. На шляху в селі чутно було суцільне ревіння моторів та бряжіт заліза. Це вже йшли танки та машини союзних військ.

Так пройшов через нашу місцевість фронт. Не було ніякого бою, стрілянини. Німецька армія на цій ділянці розвалилась. Солдати, офіцери або втікали, або здавались у полон.

Ще кілька днів ми працювали за звичним розкладом, не че за інерцією. Десь на третій чи четвертий день на подвір'ї з'явилась група французьких військовополонених. Побачивши їх ще здалеку, хазяйка попросила мене: коли спитають, чи не кривдили, щоб сказав, що ні. Французи дійсно запитали. Я відповів. Хазяйка дала їм великий пакунок з їжею — і вони пішли.

— Якщо хочете, можете збиратись і йти в місто, — сказав нам хазяїн. — Там американці збирають всіх остарбайтерів. Хазяйка дасть вам дещо з харчів на дорогу. Можете йти, ви вільні.

На другий день ми вже не робили нічого. Після сніданку хазяйка дала нам пакуночки з їжею, ми з Юзеком узяли свої речі, попрощались з німцями і пішли. Ніна ще залишилась.

5. ДОВГИЙ ШЛЯХ НА БАТЬКІВЩИНУ

Не буду описувати цей довгий шлях детально. Зупинюсь тільки на деяких фрагментах, епізодах. Першим збірним пунктом був чотириповерховий будинок школи в місті Бюнде. Коли він переповнився, американське командування наказало німцям виселити жителів з прилеглої до школи вулиці. Але незабаром і цього було мало. Тоді нас на автомобілях завезли у великий табір. Це було якесь

військове містечко. До середини літа там зібралось майже двадцять тисяч колишніх остарбайтерів та полонених — чоловіків, жінок, дітей. В тому таборі ми були з перших днів травня і до середини серпня. За ці місяці траплялось все, що буває в кожному місті з такою кількістю людей: радість і сльози, драми, трагедії, бійки і вбивства. Тут навіть одружувались і розлучались. Люди після тяжких років неволі наче сп'яніли. Літо, повна бездіяльність, відсутність каральних заходів посилювали атмосферу того сп'яніння.

Пригадується епізод, який мав місце в перших днях травня і який запам'ятався на все життя, а воно не раз повертало мою пам'ять до нього. На галявині серед лісу, а табір знаходився саме в лісі, побудували трибуну. Прибули представники радянського командування. Тоді вперше побачив радянського офіцера з погонами. Перед нами виступив капітан.

— Товариші колишні невільники та військовополонені. Ваша неволя закінчилась, батьківщина чекає вас з розкритими обіймами...

Ці його слова про обійми батьківщини мені довелось потім не один раз згадувати. Згадали їх досить швидко колишні військовополонені.

Назву місцевості, де був табір, я не пам'ятаю. Місцевість, де я працював і де був табір, звільняли американці, а після розподілу Німеччини на зони їх змінили англійці.

Порядки в таборі, дисципліна та умови життя при англійцях відчутно змінились. Кількість та якість харчування, продовольства знизилась, дисципліна стала більш жорсткою. Місцеве населення було задоволене, бо зменшилась кількість «вилазок» з табору.

Одного ранку, йдучи на сніданок, я почув ще здалеку якийсь лемент, крики. Підійшовши, побачив натовп людей та десяток американських солдат. На асфальті лежала мертва, понівечена людина.

А трапилось ось що. Хтось із військовополонених упізнав колишнього наглядача із табору.

— Братці, поліцей, — закричав він і накинувся на нього.

Іх в одну мить оточили і, поки прибігли солдати, самосуд був звершений. Американці не стали чинити слід-

ство, вияснили, що трапилось, тіло кудись відвезли, і на тому все закінчилось.

У серпні нас почали вивозити в радянську зону окупації. Вивозили партіями на залізничний вокзал, де чекали поїзди. Перед відправкою по перону проїжджала вантажна машина, з якої англійські солдати кидали в вагони великі картонні коробки з різними харчовими продуктами. Це був додаток до виданого раніше на дорогу пайка.

Запам'яталась добре перевірка в фільтраційному таборі в місті Росток. Чекаючи в черзі перед кабінетом офіцера, який проводив перевірку, або вірніше — допит, я через двері чув «бесіду» того офіцера з колишнім військовополоненим. Вийшов військовополонений звітти, мов з лазні. Там довідався, що він зрадник батьківщини. Бесіда зі мною була спокійною.

Із Ростока нас перевезли в місто Штетін, а звітти на автомашинах — в Радянський Союз. На дорогу, яка тривала шість днів, видали по хлібині та кілограму крохмалю. «Добавкою» до того пайка були фрукти, овочі й картопля на полях Польщі та Білорусі.

При одній із зупинок ночували в якомусь будинку на околиці польського міста. Це був, напевно, один з маршrutних пунктів для ночівлі. Коли вранці наступного дня стали сідати в машини, хтось із будинку покликав начальника колонії. Зайшовши, начальник виніс загорнуте в шмаття немовля. Матері не знайшлося. Ймовірно, залишили його з групи, що відїхала перед нами. Дитину здали місцевій владі.

На початку жовтня я був уже вдома.

Здавалося, все вже позаду — два роки тяжкої праці в Німеччині, довга, не завжди гладка дорога до рідної хати. Але не все закінчилось. Ті два роки будуть іти зі мною поряд через усе життя, будуть впливати на нього, а часом ставати непереборною перепорою на шляху. Вони визначають мені межі, за яку я не зможу ступити. І хоч не було ні одного офіційного акту на державному рівні, який звинувачував нас у чомусь, я буду багато років людиною, яка якщо не поза законом, то не гідна довіри, з обмеженими правами, буду перебувати на спеціальному обліку.

І я ще не раз згадаю слова того капітана про обійми батьківщини.

ПІСЛЯСЛОВО

Німеччина. Країна Шіллера і Гете, Баха і Бетховена, братів Грімм, бременських музикантів і Рейнської Русалочки. Країна чудових міст і мальовничих сільських пейзажів, величних соборів і древніх лицарських замків. Країна працьовитих, талановитих людей, що створили всі ці чудеса, високу культуру, зразковий порядок, добрий достаток у своєму домі.

Німеччина. Як могло статися, що ця країна, ці люди сприйняли таку страшну потвору — фашизм, котрий запалив на весь світ пожежу, пролив океан людської крові?

Півстоліття минуло з того часу, як я повернувся з тієї країни. Багато з того тяжкого, що довелося пережити, втратило свою гостроту або зовсім випало із пам'яті. Дещо, навпаки, залишилось — наче відбулося тільки вчора.

З роками змінилось сприйняття того, що бачив. Багато дечого, що тоді здавалось незрозумілим або навіть смішним, безглуздим, стало зрозумілим, логічним. На згадки про ті роки наклало свій відбиток ще й те, що то були роки молодості, яка легше переносить і не так глибоко сприймає труднощі життя.

Коли я через сорок сім років отримав від свого колишнього хазяїна коротеньку відповідь на мій лист та його сімейне фото, я був зворушений. Я вже не бачив на фотографії «Хазяїна», невільником якого був, а просто добре знайому людину, з якою довелося разом жити і працювати.

Над одним питанням я інколи замислювався: а яким би я був, якби було навпаки — я хазяїн, а мій колишній хазяїн — моїм робітником. Важко на це дати відповідь. Але в одному я певний: у мене не було б двох окремих столів для їжі і мій робітник не жив би в холодній конурі над конюшнею.

Півстоліття — для людини час великий, інколи все життя. Для історії — це проміжок часу тільки двох поколінь. За ці півстоліття країна, як ліс після пожежі, може не тільки відродитись, але і набути ще більшого розквіту. Справа в тому, хто її відроджує і в якому напрямку вона іде. Так сталося і з Німеччиною. Звільнившись від фашизму, вона стала квітучою, багатою державою.

Олексій Григорович ЦАРИК.

СКРІЗЬ І ЗАВЖДИ Є ЛЮДИ

Світлій пам'яті Анастасії Шурик
(1925—1995).

В тому, що світ не без добрих людей, навіть якщо «світ» охоплений полум'ям жахливої й нещадної війни, нам довелось пересвідчуватись, допомагаючи в пошуках втрачених зв'язків і беручи участь у спілкуванні колишнього остарбайтера Анастасії Шурик з її німецькими колегами, приятелями, старими і новими знайомими — свідками подій 50-річної давнини. Нехай у цій важливій істині самостійно переконається й читач, ознайомившись із уривками з деяких публікацій в німецькій пресі та з листів-відгуків бачевидців. А заодно довідається про умови перебування на примусових роботах у Вестфалії дівчат-остарбайтерів з дещо незвичного джерела. Отож...

«Несподівана новина: «Так це ж Настя!» Колишня радянська робітниця відшукує колег... На початку року в управлінні общини Вільнсдорф прийшов незвичайний лист... Коли розкрили, то виявили дещо на кшталт послання: листа на бездоганній німецькій мові і дві фотографії, які показували молоду, гарну жінку. Якось Анастасія Шурик розшукувала колег, які з травня 1942 року по травень 1945 року працювали з нею на заводі «Вайсштальверк», що в Нідердільфен. Про деякі імена вона ще могла згадати... Герман-Йозеф Дрьоге, перший заст. бургомистра Вільнсдорфа сприйняв прохання жінки всерйоз. Він зв'язався з Гельмутом Гребом, головою об'єднання «Вітчизна», котрий розповідав: «Через мого брата, який тоді також працював на заводі, я про дещо довідався». Адольф Неф із Гернсдорфа одразу ж впізнав Анастасію: «Це ж Настя!». Для Адольфа Нефа лист Анастасії виявився своєрідною долею, збігом обставин. «Тільки на минулому тижні я ще розмовляв із своєю дружиною: як же справи у тих дівчат тепер». Хоча події проходили вже понад 50 років тому, але було це немовби вчора... Це було зовсім не добровільною працею. Разом з іншими дівчатами з українського села Настю примусово вивезли і насильно привезли в Нідердільфен... Робочий день для Адольфа і Насті починався з 6-ти годин ранку, з понеділка до суботи.

Адольф Неф розповідає: «Під кінець війни ми працювали іноді навіть 12 годин». Українські підневільні робітниці були розміщені в бараці. А. Неф згадує: «Настя завжди говорила: «Вже знову бруква». І жа з брукви в меню дівчат була на 1-му місці... До тих пір, поки в самому необхідному випадку змогли розмовляти, пройшов деякий час. «Спочатку спілкувались тільки руками і ногами»... Кете Штюн з Рудерсдорфу також дуже добре пам'ятає іноземних працівниць. «Я думаю, що це та сама, ког-ра завжди варила каву... Що і сьогодні ще хвилює, так це біль, туга за батьківщиною, те, що у дівчат був цей біль. Вони плакали і говорили: «Ніколи маму знову не побачити, ніколи — тата». Вона інколи всовувала їм бутерброд, але це було заборонено... Адольф Неф 1-го лютого 1945 року пережив бомбардування бараків. «Після цього дівчата були розподілені по селянських хатах». Одна з них обіцяла писати. Однак... за весь час не доходила жодна ознака життя... Як правління общини, так і керівництво заводу хочуть зав'язати контакт з А. Ф. Щурик (вродж. — Терешук). Настя також охоче хотіла б запросити своїх старих знайомих в Україну» (із щоденної зігерландської газети від 23.02.1991).

«66-літня Анастасія шукає жителів Нідердільфена. Іноземна працівниця з Вайсштальверку. Гельмут Греб відшукав колег по роботі... У віці 81 року Фріц Вігель, який працював зварювальником на заводі, згадує ще точніше: в 1942 році в Нідердільфен прибули 23 дівчини, деякі без взуття і тільки в тонкій літній одежі... Незважаючи на заборони вступати в контакти з іноземками, не обходилось без того, що жителі села вступали в бесіди з молодими жінками. Поряд з роботою на заводі дівчата підробляли «на бутерброд» у селян на полі... Цим вони вивчали німецьку швидше. Ф. Вігель взяв собі адресу «Наяськи» і хоче поновити з нею стосунки. Він був би радий побачити її знову...» (з газети «Зігенер Цайтунг», 23.02.91).

«Дорога Анастасіє Федорівно... Тоді я жив у Нідершельдені і мені було 14 років... Щоденно повз мою хату (що я зобразив на схемі) проходила невелика група українських дівчат і жінок... Дочка господаря фабрики Руні Нойлен, мого віку, повинна була супроводжувати дівчат по дорозі на фабрику. Так я познайомився з Ганною-аптекаркою (ймовірно з Києва), котра часто допомагала мені

при вивченні латинської мови. Мої батьки давали їй їду, що було заборонено. Я охоче вступив би з нею в листування, якщо вона ще жива... У мене дуже багато спогадів про цю групу з України. Мені завжди було їх шкода за те, як вони були одягнуті. Ці люди, щодо мене, виявились зовсім не такими, як твердила нам нацистська пропаганда. Деякі з дівчат, не зважаючи на заборони, ходили в сім'ї, де вони разом із німцями молились богам. Такі сім'ї я знаю... Те, що я пишу до Вас, пов'язано з моєю симпатією до вашого народу. Зараз ця симпатія в Німеччині поширюється, збільшується, але у мене вона має витoki з часів особистого контакту в 1944 році. Якщо Ви навіть і не знаєте аптекарку Ганну, то все одно напишіть мені лист і розкажіть про Вашу долю, що Ви пережили і як повернулись знову додому після 1945 року, і як живете тепер...» (з листа доктора Гельмута Клоца від 24.02.1991).

«...Дорога пані Анастасіє, ...протягом 10 років я розшукую двох дівчат: Ольгу Семенюк і Сяньку Прус. Обидві працювали на підприємстві у мого батька... Ольга часто говорила: шеф — мій батько, але дома краще...» (з листа Нільди Райхман-Менгес від 26.3.91).

«...Дорога Настю... Ти тоді подарувала своє фото і підписала його... Ти весь час приходила до матері і до мене... Франц і я одружені 45 років... Ми дуже хотіли б знати, чи є ти саме нашою Настею і чи згадаєш про нас...» (з листа Теї Вебер від 17.06.91).

«...Настю, чи пам'ятаєш Гелену... Вона передає тобі привіт... Пам'ятаєш, як іноді вранці на заводі співали пісні, поки не приходив шеф.. Ми пам'ятаємо про вас...» (з листа Геді Йост від 8.11.91).

«...Дорога Ольго!... Ми тут в Флямарсбасі ще не можемо по-справжньому повірити, що ти відшукалась... Завдяки пані Анастасії могло статися це диво. Ти... була в той жахливий час війни чимось подібним до божого послання... помічником у важку хвилину. Ми дуже тебе любимо і дуже вдячні... Моя мати плакала від радості, що накінець від тебе є звісточка життя... Тоді, коли в Глядбасі падали бомби, в бомбосховищі я був біля тебе і ти сказала: «будь ласка, не плач». Ти притиснула мого самого молодшого брата Ферді і мене до себе...» (з листа Рольфа Буха від 1.10.91).

«Молодий українець по слідах рідних у Вільнсдорфі. Син колишньої іноземної працівниці відвідує очевидців того часу — мати ще підтримує контакти... За станом здоров'я Анастасії Федорівні не вдалось ще раз відвідати своїх знайомих по колишніх днях війни... Однак її син Володимир тепер скористався можливістю. По запрошенню декількох зігерляндських сімей він знаходиться в пошуках минулих шляхів, якими ходила його мати... Старі знімки, де його мати сфотографована 20-річною дівчиною, допомогли все пригадати. В Теї Вебер із Гільсбаху він знайшов колишню подругу своєї матері... Від неї і від її чоловіка Франца жителя України довідався про подробиці німецьких воєнних буднів Третього рейху... Відеокамера засвідчила спілкування під час зустрічей, щоб мати таким чином... могла побачитись із своїми старими друзями» (з газети «Зінгер Цайтунг» від 19.07.93).

Володимир ШУРИК.
Володимир БІЧЕНКОВ.
м. Рівне.

ЗМІСТ

Н. Пацула, О. Сорохан. Заручники другої світової	3
А. Антончик. Спогади оstarбайтера № ОА197	17
Н. Кравчук. Пенільницький окраєць	23
І. Слівинський. За картоплину — розстріл.	28
І. Музичук. За пелітним жорстоких обставин	34
Л. Корнійчук. Малі п'яні	44
М. Семенюк. Змарнована молодість	49
Г. Мельничук. На примусових роботах	52
В. Харченко-Андріївська. Завдяки підтримці добрих людей	57
Є. Мордюк. Ще й висмоктували кров нашу	63
В. Тарадайко. Відчай дав силу для втечі	68
М. Прокопчук. Шукав порятунку в малюнках і віршах	79
С. Гаврилюк (пшиє Г. Валешук). Холод чужини	85
М. Денисюк. Місто печалі	89
О. Царик. В неволі	93
В. Щурик. В. Біченков. Скрізь і завжди є люди	115

ОСТАРБАЙТЕРИ

Спогади жителів Рівненщини, вивезених гітлерівськими каторжні роботи до Німеччини.

Серія книг

«РЕАБІЛІТОВАНІ ІСТОРІЄЮ»

Здано до набору 16.10.96 р. Підп. до друку 2
Формат 60x84/16. Папір пис. № 2. Літератур. гарн
друк. Умовн. друк. арк. 7,5. Тираж 2000 пр. Замовне.
Ціна договірна.

Видавництво «Азалія» Рівненської організації Спілки
ників України. 266000 Рівне, С. Петлюри, 1.

Районна друкарня. 265110 Млинів, Горького, 1.

Abelia